

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI**

**İBN ‘UŞFÛR EL-İŞBÎLÎ VE ŞERHU CUMELÎ’Z-
ZECCÂCÎ ADLI ESERİNİN ARAP DİLİNDEKİ YERİ**

Zeynep EYYUPOĞLU

YÜKSEK LİSANS

**DANIŞMAN:
Doç. Dr. Mücahit KÜÇÜKSARI**

KONYA-2021

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Zeynep EYYUPOĞLU		
	Numarası	17810601089		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı/ Arap Dili Ve Belâgatı Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	İbn 'Uşfûr el-İşbîlî ve Şerhu Cumelî'z-Zeccâcî Adlı Eserinin Arap Dilindeki Yeri			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Zeynep EYYUPOĞLU

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Zeynep EYYUPOĞLU		
	Numarası	17810601089		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı/ Arap Dili Ve Belâğatı Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Mücahit KÜÇÜKSARI		
Tezin Adı	İbn 'Uşfûr el-İşbîlî ve Şerhu Cumeli'z-Zeccâcî Adlı Eserinin Arap Dilindeki Yeri			

Bu çalışma, Endülüs bölgesinin yetiştirmiş olduğu kıymetli dilcilerden biri olan İbn 'Uşfûr el-İşbîlî'nin (ö. 669/1271), meşhur Arap dilcilerinden ez-Zeccâcî'nin (ö. 337/948), gramer kitabı olan *el-Cumel fi'n-Nahv*'ın üzerine yazmış olduğu *Şerhu Cumeli'z-Zeccâcî* adlı eserini incelemeyi hedeflemektedir. ez-Zeccâcî'nin *el-Cumel* adlı eserinin üzerine pek çok şerh yazılmıştır. Bunlardan biri de üzerinde çalıştığımız *Şerhu'l-Cumel*'dir. Tez, Türkçe olarak yazılmış olup giriş ve onu takip eden iki bölüm ve sonuç bölümünden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde, İbn 'Uşfûr'un hayatı ve eserleri incelenmiştir. İkinci bölümde, Arap edebiyatında şerh geleneği, ez-Zeccâcî ve *el-Cumel*'i, İbn 'Uşfûr'un şerh metodu ve *Şerhu'l-Cumel* adlı eseri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Şerh, İbn 'Uşfûr, ez-Zeccâcî, el-Cumel, Şerhu'l-Cumel.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Zeynep EYYUPOĞLU		
	Student Number	17810601089		
	Department	Basic Islamic Sciences / Arabic Language and Rhetoric		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Doç. Dr. Mücahit KÜÇÜKSARI		
Title of the Thesis/Dissertation	Ibn Asfour al-Ishbiliyah and the Place of his Book Titled Sharhu Jumeli'z-Zajjaji in the Arabic Language			

This study is the grammar book of Ibn Asfour al-Ishbiliyah (d. 669/1271), one of the valuable linguists trained by the Andalusia region, and the grammar book of az-Zajjaji (d. 337/948), one of the famous Arabic linguists. It aims to analyze the work called *Şarhu Jumeli'z-Zajjaji* that *al-Jumel fi'n-Nahv* wrote on it. Many commentaries have been written on *al-Jumel* by az-Zajjaji. One of them is *Şarh al-Jumel* that we are working on. The thesis is written in Turkish and consists of an introduction, two subsequent chapters and a conclusion. In the first part of the study, the life and works of Ibn Asfour were examined. In the second part, the tradition of commentary in Arabic literature, az-Zajjaji and *al-Jumel*, Ibn Asfour commentary method and his work *Şarh al-Jumel* were examined.

Keywords: Ibn Asfour, az-Zajjaji, al-Jumel, Şarh al-Jumel.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	iii
KISALTMALAR.....	ivv
TRANSKRİPSİYON.....	v

GİRİŞ

1. Çalışmanın Konusu ve Amacı.....	1
2. Çalışmanın Yöntemi ve Kaynakları	2

BİRİNCİ BÖLÜM

İBN ‘UŞFÛR EL-İŞBÎLÎ’NİN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

1. Yaşadığı Dönem	5
1.1. Siyasi ve Sosyal Durum.....	5
1.2. İlmî ve Kültürel Durum	7
2. İbn ‘Uşfûr’un Hayatı.....	8
2.1. Doğumu, Nesebi ve Vefatı	8
2.2. Eğitimi ve İlmî Seyahatleri.....	13
2.3. Hocaları	13
2.3.1. Ebu Ali eş-Şelevbîn (ö. 645/1248)	14
2.3.2. Ebu’l-Hasen ed-Dibâc (ö. 646/1249).....	15
2.4. Öğrencileri	15
3. İlmî Kişiliği ve Arap Diline Katkısı	17
4. Eserleri	21

İKİNCİ BÖLÜM

ŞERHÜ CUMELÎ’Z-ZECCÂCÎ’NİN İNCELENMESİ

1. Arap Edebiyatında Şerh Geleneği	25
1.1. Şerh Hakkında Genel Bilgiler.....	25
1.2. Şerhlerin Yazılış Sebebi	28

1.3. Şekil Bakımından Şerhler	29
1.4. Şârihin Uyması Gereken Kurallar	30
1.5. Şerh Yazımına Yöneltilen Eleştiriler.....	33
2. ez-Zeccâcî ve el-Cumel Adlı Eseri	35
3. Şerhu Cumeli’z-Zeccâcî’nin Tanıtımı	38
3.1. Eserin Adı ve Müellife Nisbeti	39
3.2. Eserin Yazılış Sebebi ve Zamanı	40
3.3. Eserin Muhtevası	40
4. İbn ‘Uşfûr’un Şerh Yöntemi	43
4.1. Konuları Takdimi	45
4.2. ez-Zeccâcî’ye Yönelik Tenkitlerde Bulunması	48
4.3. Mantık İliminden İstifade Etmesi	52
4.4. Soru-Cevap Yöntemi	55
4.5. Şiirlerle İstişhâd	57
4.6. Ayetlerle İstişhâd	61
4.7. Hadîslerle İstişhad	63
4.8. Meseller İle Delil Getirmesi	65
4.9. Kaynaklardan Bilgi Aktarımı	66
4.9.1. Nahiv İmamlarının Görüşlerine Yer Vermesi	66
4.9.2. Nahiv Ekollerine Atıfta Bulunarak İhtilafı Meseleleri Ele Alması	71
4.9.3. Lehçe Farklılıklarına Değınmesi	72
5. İbn ‘Uşfûr’un Şerhu’l-Cumel’deki Dile Dair Bazı Görüşleri	72
SONUÇ	77
KAYNAKÇA.....	80

ÖN SÖZ

Şerhler, bir ilim sahasında şöhret kazanmış genellikle muhtasar metinlerdeki bir takım meseleleri açıklamak amacıyla kaleme alınan eserlerdir. Şerhlerin ortaya çıkışıyla kadim gramer metinleri üzerine açıklamalar yapılmış, bu çalışmalar Arap dili literatürüne büyük katkılar sağlamıştır.

Nahiv kurallarını öğretmek amacıyla kaleme alınan meşhur *el-Cumel fi'n-Nahv*, ez-Zeccâcî'nin nahiv alanındaki en önemli çalışmalarından biridir. Arap dili açısından büyük bir önemi hâiz olan bu eser uzun asırlar boyunca okunmuş, okutulmuş ve üzerine çok sayıda şerh yazılmıştır. Endülüs bölgesinin yetiştirmiş olduğu kıymetli dilcilerden biri olan İbn 'Uşfûr'un *Şerhu'l-Cumel*'i de *el-Cumel* üzerine yazılmış en önemli şerhlerden biridir. Bu çalışmada İbn 'Uşfûr'un söz konusu kıymetli şerhi çeşitli yönleri ile incelenip tanıtımı yapılmıştır.

Araştırma giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümü çalışmanın konusu ve amacı, yöntemi ve kaynakları başlıklarını kapsamaktadır. Birinci bölümde İbn 'Uşfûr'un yaşadığı dönemin siyasi ve kültürel yapısı, hayatı, eserleri ve Arap dilindeki yeri üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde Arap edebiyatında şerh geleneği genel hatlarıyla işlenmiş, ez-Zeccâcî ve *el-Cumel*'ine kısaca değinilmiştir. Ardından *Şerhu'l-Cumel*'in muhtevası, metodu, üslûbu, istişhâd yöntemi, kaynakları ve müellife yöneltile eleştirileri örnekler eşliğinde incelenmiştir. Ayrıca İbn 'Uşfûr'un *Şerhu'l-Cumel*'inde geçen bazı dille ilgili bazı değerlendirmeler ele alınmıştır.

Bu tezin yazım aşamasında sabır ve tahammülünü benden esirgemeyen başta saygıdeğer danışmanım Doç. Dr. Mücahit KÜÇÜKSARI olmak üzere emeği geçen tüm hocalarıma sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Zeynep EYYUPOĞLU

Konya – 2021

KISALTMALAR

a.s	: ‘aleyhi’s-selâm
bkz.	: bakınız
bs.	: baskı
c.	: cilt
çvr.	: çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
h.	: hicrî
m.	: mîlâdî
nşr.	: neşreden
s.	: sayfa
Sy.	: sayı
s.a.v.	: sallallâhu ‘aleyhi ve sellem
t.y.	: basım tarihi yok
thk.	: tahkik eden
Ünv.	: üniversite
v.d.	: ve diğerleri
vb.	: ve benzeri
y.y.	: basım yeri yok
Yay.	: yayınları

TRANSKRİPSİYON

اَ	: a, e	أ	: u
إِ	: i, î	آ	: â
أُو	: û	إِي	: î
ء	: ’	ب	: B, b
ت	: T, t	ث	: S, s
ج	: C, c	ح	: H, h
خ	: H, h	د	: D, d
ذ	: Z, z	ر	: R, r
ز	: Z, z	س	: S, s
ش	: Ş, ş	ص	: Ş, ş
ض	: D, d	ط	: T, t
ظ	: Z, z	ع	: ‘
غ	: Ğ, ğ	ف	: F, f
ق	: K, k	ك	: K, k
ل	: L, l	م	: M, m
ن	: N, n	و	: V, v
هـ	: H, h	ي	: Y, y

Not: Yukarıdaki transkripsiyon sistemi şahıs adları, künyeler, eser adları ve gerekli durumlarda bazı terimlerde kullanılmıştır. “Ali”, “Salih” gibi Türkçede sık kullanılan isimlerin yazımında transkripsiyon uygulanmamıştır. Birleşik isimlerin ve tamlamaların yazımında “İbn ‘Uşfûr” şeklindeki gibi Arapça okunuş esas alınmıştır. Harf-i tarifler “el-İşbîlî” örneğinde olduğu gibi küçük harfle yazılmış; cümle başlarında da bu usûl uygulanmıştır. Şemsî harflerle başlayan kelimelerin başındaki harf-i tariflerin yazımında ise “ez-Zeccâcî” kelimesinde olduğu gibi ilk harfin okunuşu esas alınmıştır.

GİRİŞ

1. Çalışmanın Konusu ve Amacı

Hicrî ilk asırlardan itibaren, Arap dilini tahrifattan korumak amacıyla çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar, Hz. Ali'nin (ö. 40/661) Ebu'l-Esved'e (ö. 69/688) Arap gramerinin temeli konumundaki bilgileri aktardıktan sonra, ona bu yolda ilerlemesi ve dil kurallarını geliştirmesi talimatını vermesiyle başlamıştır. Arap dil kurallarını geliştirme faaliyetlerini Hâlîl b. Ahmed (ö. 175/791) ve öğrencisi Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796) dil çalışmaları takip etmiştir. Ancak bu çalışmalar nahvin temel kurallarını belirme şeklinde değil ayrıntıları açıklama ve illetleri gösterme şeklinde olmuştur. Bu çalışmalardan biri de meşhur nahivci Ebu'l-Ğâsım ez-Zeccâcî'nin (ö. 337/949) *el-Cumel fi'n-Nahv* kitabıdır.

ez-Zeccâcî'nin nahiv alanında en önemli eseri olan *el-Cumel* üzerine çok sayıda şerh yazılmıştır. Sadece Mağrib beldelerinde yazılan şerhlerin sayısının yüz yirmiye ulaştığı söylenmiştir. *el-Cumel* üzerine bu kadar şerh yazılması, kitabın kendi sahasındaki önemine işaret etmektedir. Öteden beri şöhrete nail olan bu eser ve şerhleri, çağdaş dilcilerin çalışmalarına konu olmuştur. Bu çalışmanın konusu olan İbn 'Uşfûr'un (ö. 669/1270) *Şerhu'l-Cumel*'i de eser üzerine yazılmış kıymetli şerh çalışmalarından biridir. Ancak *Şerhu'l-Cumel* hakkında müstakil nitelikli akademik çalışmalar yeterli sayıya ulaşamamıştır. Dolayısıyla nahiv alanında kıymeti büyük olan *el-Cumel*'in bu şerhi üzerinde araştırma yapmak faydalı olacaktır.

İbn 'Uşfûr, Endülüs bölgesinin yetiştirmiş olduğu önemli dilcilerden biridir. Arap dilinin Endülüs'teki sancaktarı olarak nitelendirilir. İşbiliye'de doğmuştur. Ömrü boyunca eğitim öğretim faaliyetleriyle uğraşan İbn 'Uşfûr, Endülüs'ün Doğu ve Batı bölgelerine çok sayıda ilmî seyahatler yapmış, Arapçada bir akım oluşturmuştur. Bunu onun nahiv hakkındaki *el-Mukarrib*, *el-Cumel* şerhleri, *Şerhu'l-İdâh*, *Şerhu Kitâbi Sibeveyh* ve pek çok eserinde görmek mümkündür. Bu bağlamda hakkında nahiv ilminin şuan ki halinin kendisine dayandığı ve kendisiyle son bulduğu söylenen bir şahsın çalışılması uygun görülmüştür.

Bir telif türü olarak şerhin ortaya çıkması, İslâm ilim ve kültür mirasını kuşatabilmek bakımından çok önemlidir. Kadim gramer metinlerini açıklamak üzere yazılan çalışmalar Arap dili literatürüne büyük katkı sağlamıştır. Hz. Ali'ye dayandırılıp devam edegelen dil faaliyetlerindeki ilmi birikimi doğru okumak ve bu birikime derinliğine vâkıf olmak şerhler aracılığıyla mümkün olacaktır. Bu nedenle çalışmanın konusu olan *Şerhu'l-Cumel*'i incelemeden önce Arap edebiyatında şerh geleneği hakkında genel bir malumat vermek önem arz etmektedir.

Tüm bunlardan hareketle çalışmanın konusu İbn 'Uşfûr el-İşbîlî ve *Şerhu Cumeli'z-Zeccâcî* adlı eserinin Arap dilindeki yeri olarak belirlenmiştir. Çalışma esas olarak iki temel gayeyi barındırmaktadır. Birincisi İbn 'Uşfûr el-İşbîlî'nin yaşadığı dönemin siyasi ve kültürel yapısı, hayatı, eserleri ve Arap dilindeki yeri konusunda bir sonuca varmak, ikincisi ise *Şerhu'l-Cumel*'in muhtevası, metodu, üslûbu, istişhâdı, kaynakları ve müellife yöneltilen eleştirileri örnekler eşliğinde detaylı bir şekilde incelemektir.

2. Çalışmanın Yöntemi ve Kaynakları

Araştırmamız, bir şerh çalışması olması itibariyle iki yönlü olduğundan hem *ez-Zeccâcî*'nin hayatı ve *el-Cumel* adlı eserini hem de İbn 'Uşfûr'un hayatı ve şerhini incelemeyi gerektirmiştir. Bu sebeple çalışmaya saha taraması yaparak başlanmıştır. *ez-Zeccâcî*' ve İbn 'Uşfûr üzerine yazılmış tez, makale ve ansiklopedi maddeleri asıl kaynaklara ulaşip daha derinlemesine bilgiler edinmede yardımcı olmuştur. Nitekim mevcut kaynaklar taranırken bihassa İbn 'Uşfûr hakkında daha önce araştırmacılar tarafından tespit edilemeyen bilgilere ulaşılmıştır.

Çalışmamız, temel olarak iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde İbn 'Uşfûr'un yaşadığı dönemin siyasi ve kültürel yapısı, hayatı, eserleri ve Arap dilindeki yeri üzerinde durulacaktır. İkinci bölümde çalışmaya konu olan eser bir şerh türü olduğundan Arap edebiyatında şerh geleneği ile ilgili genel bir malumât verildikten sonra *ez-Zeccâcî* ve *el-Cumel*'ine kısaca değinilecektir. Aynı bölümde *Şerhu'l-Cumel*'in tanıtımı, muhtevası, İbn 'Uşfûr'un şerh yöntemi, konuyu takdim yöntemi, kaynakları kullanımı, istişhâdı ve müellife yönelttiği eleştiriler örnekler eşliğinde detaylı bir şekilde incelenecektir.

İbn ‘Uşfûr’un 1419/1998 yılında Beyrût’ta basılan *Şerhu Cumeli’z-Zeccâcî* adlı eseri çalışmanın ana kaynağı konumundadır. Bununla birlikte es-Suyûtî’nin *Buğyetü’l-Vu’ât fi Tabakâti’l Luğaviyyîn*, Carl Brockelmann’ın *Târîhu’l-Edebi’l-‘Arabî*, İbnu’l-‘Îmâd el-‘Akrî’nin *Şezerâtü’z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb*, el-Ğabrîni’nin *Unvânu’d-Dirâye*, el-Kutubî’nin *Fevâtu’l-Vefeyât*, Kâtib Çelebî’nin *Keşfu’z-Zunûn ‘an Esâmi’l-Kutubi ve’l-Funûn* ve eş-Şafedî’nin *el-Vâfi bi’l-Vefeyât* isimli eserleri İbn ‘Uşfûr’un hayatına dair en geniş mâlûmatı sunmaları bakımından en çok istifade ettiğimiz eserlerin başında gelmektedir.

Araştırmalarımız neticesinde doğrudan İbn ‘Uşfûr el-İşbîlî ve *Şerhu Cumeli’z-Zeccâcî* adlı eserinin Arap dilindeki yeri konusunda yapılan bir çalışmanın olmadığı tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra İbn ‘Uşfûr’un hayatı hakkında yapılan çalışmaların yok denecek kadar az olduğu dikkati çekmektedir. Enes Erdim’in “İbn ‘Uşfûr ve Arap Diline Katkıları” adlı makalesinin İbn ‘Uşfûr hakkında karşılaştığımız Türkçe olarak yazılmış tek modern çalışma olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca Ahmed Muhammed el-Cundî ve Abdulmelik Ahmed Şityevî tarafından neşredilen Ebû Hıyyân’ın *el-Mevfûr min Şerhi İbn ‘Uşfûr* adlı eserin girişinde *el-Cumel* şerhleri, İbn ‘Uşfûr’un hayatı, eserleri ve *Şerhu Cumel* üzerinde durulmuştur.

Şerhu’l-Cumel’in tahlilinde ana metin olması hasebiyle ez-Zeccâcî’nin *el-Cumel*’i başta olmak üzere, İbn ‘Uşfûr’u eser yazma metodu, üslûbu ve muhtevâ yönünden inceleme konusunda yine kendisine ait olan *el-Muğarrîb* ve *el-Mumti ‘fi’t-Taşrîf* isimli eserleri ve Ebû Hıyyân el-Endelüsî’nin *el-Mevfûr min Şerhi İbn ‘Uşfûr* ve *el-Mubdi ‘fi’t-Taşrîf* isimli eserler oldukça faydalı olmuştur.

el-Habeşî’nin *Câmi ‘u’ş-Şurûh ve’l-Havâşî* adlı eseri Arap edebiyatında şerh geleneği hakkında bilgi edinmemiz noktasında yardımcı olmuştur.

Nihat Tarı’nın *Teftâzânî ve Sa’dînî Adlı Şerhi* adlı yüksek lisans tezi ve Yüksel Çelik’in *es-Seyyîd eş-Şerîf el-Cürcânî’nin el-Misbâh fi Şerh el-Miftâh Adlı Eserinin Tahkik Ve Tahlili* adlı doktora tezinden çalışmanın bölümlendirilmesi ve başlıklandırılması noktalarında oldukça faydalandığımızı özellikle zikretmek gerekir.

Gerek şerh metninde gerekse içerdiği şiirlerde ve izâhlarda yer alan ve anlamını bilmediğimiz kelimeler konusunda Hâfîl b. Ahmed’in *Kitâbu’l-‘Ayn*’ı başta olmak

üzere, İbn Manzûr'un *Lisânu'l-'Arab*'ı ve Şemseddin Sami'nin *Ķâmûs-i Türki*'si gibi sözlüklerin kelimelere getirdikleri kapsamlı açıklamalarla büyük ölçüde sorunlarımızı çözdüğünü ifade etmeliyiz.

BİRİNCİ BÖLÜM

İBN ‘UŞFÛR EL-İŞBÎLÎ’NİN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

1. Yaşadığı Dönem

İbn ‘Uşfûr yetmiş küsur yıla dayanan ömründe (597/1201-669/1271) iki Arap İslâm devletinin çağdaşı olmuştur. Bunlardan ilki Trablus’tan Atlas Okyanusuna kadar uzanan Afrika’nın kuzey bölgelerine ve Endülüs’e hükmeden Muvahhidûn (524/1130-668/1270) devleti, ikincisi Tunus ve çevresindeki Kuzey Afrika bölgelerine hükmeden ve Muvahhidûn devletinden ayrılan Hafşiyîye (625/1228-982/1575) devletidir.¹

1.1. Siyasi ve Sosyal Durum

Endülüs, Emeviler dönemi boyunca Büyük Muvahhidler devletinin bir parçası idi. İbn ‘Uşfûr’un memleketi olan İşbîliye, Verez (Şerîş), Şezûne, Arcos (Erkeş), Carmona (Karmûne), Ecija (İsticce) gibi Endülüs’ün pek çok vilayetinden biri olup, en geniş yüzölçümüne sahiptir.²

İşbîliye’nin 526/1132 yılında Kral VII. Alfonso tarafından yağmalanmasından sonra İşbîliye halkı sıkıntılı günler yaşamış ancak Muvahhidler’den Ebû Ya’kûb Yusuf b. ‘Abdu’l-Mu’min (580/1184) zamanında şehir Merâkeş’ten sonraki ikinci hükümet merkezi haline gelmiştir. Ayrıca dönemin imar faaliyetleri şehrin estetiğini artırmıştır. Görkemli saraylar inşa edilmiş, uzak mesafelerden su getirilmiş, bostanlar ekilmiştir. Nüfus artmış, halkın gelir düzeyi yükselmiş, şehir “‘Arûs-u bilâdi’l-Endelus” (Endülüs ülkesinin gelini) diye anılmaya başlanmıştır.³ Muvahhidlerin genel idari ve önemli bir ticaret merkezi olan İşbîliye aynı zamanda devletin askeri bir üssü konumundaydı. Nitekim Muvahhidler devleti, bölgenin coğrafi ve iktisadi özelliklerinden istifade

¹ Muhammed b. İbrâhim ez-Zerkeşî, *Târihu’d-Devleteyn el-Muvahhidîyye ve’l-Hafsiyye*, 1. bs., Matbaatu’d-Devletu’t-Tûnusîyye, Tunus, 1289, s. 29-30; Mehmet Özdemir, “Muvahhidler”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, 410-412; Muhammed Razûk, “Hafsîler”, *DİA*, İstanbul, 1997, XV, 125-128.

² Muhammed Abdullah İnân, *Asru’l-Murabiîtin ve’l-Muvahhidîn*, 2. bs., Matba’atu’l-Medenî, Kahire, 1411/1990, II, 618-619.

³ Abdulvâhid el-Merrâkûşî, *el-Mu’cib fî Telhîşi Aḥbâri’l-Mağrib*, 1. bs., Matba’atu’l-İstikame, Kahire, 1368/1949, s. 374. Câsim el-Ubûdî, “İşbîliye”, *DİA*, İstanbul, 2001, XXIII, 428-429.

ederek deniz ardından gelebilecek tehlikelere karşı ordusunu konuşlandırmak için İşbîliye'yi en uygun konum olarak belirlemiştir.⁴

Ebû Ya'kûb Yusuf b. 'Abdu'l-Mu'min (558/1163 - 580/1184) ve Ebû Yusuf el-Mansûr (580/1184 – 595/1199) dönemlerinde dışta Hıristiyân İspanya devletlerine karşı mücadeleler sürdürülürken içte isyanlar bastırılarak siyasî istikrar korunmuş, devletin sınırları genişlememiş ancak ekonomik ve kültürel alanlarda önemli bazı atılımlar gerçekleştirilmiştir. el-Mansûr'un yerine geçen oğlu Muhammed en-Nâsır-Lidînilâh (ö. 622/1225) döneminde de siyasî istikrar korunmaya çalışılmıştır. Nâsır-Lidînilâh'tan sonra idareyi henüz çocuk yaşta devralan oğlu Yûsuf el-Mustansîr'in idarî açıdan zayıf bir hükümdar olması birtakım devlet ricalinin ve yerel yöneticilerin güç kazanmasına sebep olmuş, bu da devletin çöküşünü hızlandırmıştır.⁵

İbn 'Uşfûr'un hayatının bir kısmını yaşadığı ikinci devlet olan Hâfşîlerin kurucusu dönemin Tunus valisi Ebû Zekeriyâ Yahyâ'dır (625/1228 – 647/1249). Ebû Zekeriyâ, Muvahhidûn saltanatının zayıfladığını ve ülkesindeki karışıklıklardan faydalanarak emrindeki kimselerle bağımsızlığını ilan etmiştir. Muvahhidlere itaati kaldırıp 627/1230 yılında kendisini emir olarak isimlendirmiştir.⁶

İbn 'Uşfûr'un Hâfşîye devleti ile ilişkisi kısa bir süre yaşamak için Endülüs'den Tunus'a taşınmasıyla başlar. Daha sonra Bicâye'ye geçen İbn 'Uşfûr, burada Ebû Zekeriyâ'ya hocalık yapmıştır.⁷ Ebû Zekeriyâ'nın 638/1241 yılında Bicâye'ye vali olduğu göz önüne alınırsa, İbn 'Uşfûr'un Endülüs'e göçünün yaklaşık bu tarihlerde olduğu söylenebilir.⁸

Ebû Zekeriyâ zamanla hanedanlığının sınırlarını batıda Cezayir'den doğuda Trablus'a kadar genişleterek nüfuzunu artırmıştır. Hüküm sürdüğü dönemde ticaret hayatı canlanmış, ilim ve sanatta ilerleme kaydedilmiştir. Endülüs'te Hıristiyan

⁴ İnân, *'Asru'l-Murabiîn ve'l- Muvahhidîn*, II, 642.

⁵ Lütî Şeyban, "Murabıtlar ve Muvahhidler Dönemi", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: Endülüs*, Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, IV, 201-236.

⁶ ez-Zerkeşî, *Târihu'd-Devleteyn*, s. 17-18.

⁷ Ebu'l-'Abbas el-Ğabrîni, *'Unvânu'd-Dirâye*, 2. bs., Dâru'l-Âfâku'l-Cedîde, Beyrut, 1979, s. 318.

⁸ ez-Zerkeşî, *Târihu'd-Devleteyn*, s. 21; Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrâhîm b. ez-Zubeyr es-Sekafî el-Ğirnâti el-Endelusî, *Şilatu's-Şıla*, thk. Şerîf el-'Advî, 1. bs., Mektebetu's-Sekâfe ed-Dîniyye, Kâhire, 1429/2007, III, 305.

hâkimiyetinin yayılmasına engel olamadıysa da Endülüs'e sonradan katılan beldelere İslam unsurlarını tesis etmek için görevliler göndermiş, Hıristiyânlarla güvenlik ve ticaret anlaşmaları imzalayıp dostluk kurmaya çalışmıştır.⁹

Babası Ebu Zekeriyâ'nın vefatının ardından başa geçen Muhammed el-Mustansır (647/1249 - 675/1277) Hafşîler'i en parlak dönemine ulaştırmıştır. Bu dönemde nüfus artmış, yerleşik hayata geçilmiş, sosyal ve kültürel alanda ilerlemeler kaydedilmiştir.¹⁰

Hıristiyânlar tarafından Endülüs'ün önemli merkezlerinin düşürülmesiyle çöküş dönemi başlamıştır. Afrika devletlerinde baş gösteren karışıklık dönemi nihayetinde 668/1270 yılında yıkılmıştır. Bir buçuk asır hüküm süren Muvahhidûn devleti Endülüs ve Mağrib tarihini fikri hareketlerle doldurmuştur.¹¹

1.2. İlmî ve Kültürel Durum

1163-1184 yılları arasında İşbîliye'nin Muvahhidûn valilerinin en önemlilerinden olan Ebû Ya'kûb Yusuf b. 'Abdul Mu'min edebiyat, fıkıh, hadis, dil bilim, nahv gibi ilimlere ilgi duymuş, daha önce hiçbir valinin bir araya getiremediği kadar kitabı bir araya getirmiş ve pek çok âlimi farklı bölgelerden getirterek ilmi hayatı canlandırmaya çalışmıştır. Ayrıca bu dönemde farklı bilim dallarında üst seviyede eğitim öğretim yapılmış, tefsir ve kıraat başta olmak üzere ilme büyük önem verilmiştir.¹²

Ebu Ya'kûb'dan sonra İşbîliye'ye vali olarak atanan, en az onun kadar hadis, fıkıh ve dil biliminde derin bilgi sahibi olan oğlu Ebû Yusuf el-Mansûr, babası gibi Mağrib'den ve Endülüs'den edipler, şairler ve âlimleri bir araya getirmeye gayret etmiş, ulemâ ile iyi ilişkiler kurmuş, fakihlere ve ilim talebelerine maaş bağlamıştır.¹³

⁹ İnân, *Asru'l-Murabiîn ve'l-Muvahhidîn*, II, 647-648; Razûk, "Hafşîler", *DİA*, XV, 125-128.

¹⁰ ez-Zerkeşî, *Târihu'd-Devleteyn*, s. 24.

¹¹ İnân, *Asru'l-Murabiîn ve'l-Muvahhidîn*, II, 645.

¹² el-Merrâküşî, *el-Mu'cib fî Telhîsi Aḥbâri'l-Mağrib*, s. 237-239.

¹³ İnân, *Asru'l-Murabiîn ve'l-Muvahhidîn*, II, 646.

Muvaḥḥidler devletinin farklı dinleri ve etnik unsurları içinde barındırması toplumsal hayatın kültür ve medeniyet seviyesini yükseltmiştir. Dinî mimariye ve askerî mimariye önem verilmiştir. Güçlü donanmalara sahip olan Muvaḥḥidler özellikle Endülüs bölgesine deniz nakliyeciliği yapmıştır. Bunun yanı sıra tarım ve ekonomide istikrar sağlayarak en müreffeh dönemlerinden birini yaşamışlardır.¹⁴

Hafşîler döneminde ise Tunus ve çevresinde ilim ve kültür bakımından önemli gelişmeler olmuş, medrese, kütüphane, cami ve zâviyelerin inşası ilmî faaliyetlerin gelişip yayılmasında önemli rol oynamıştır. Kökleri Muvaḥḥidler'e dayanan tasavvufî hareketler Hafşîler döneminde de toplum üzerinde etkisini sürdürmüştür.¹⁵

2. İbn 'Uşfûr'un Hayatı

2.1. Doğumu, Nesebi ve Vefatı

Tabakât kitaplarının çoğu İbn 'Uşfûr'un 597/1201 yılında İşbîliye'de doğduğunu kaydetmiştir.¹⁶ İbn 'Uşfûr'un talebelerinden Ebû Ḥayyân el-Endelüsî'nin (ö. 745/1344) öğrencisi olan İbn Mektûm, *el-Muḥarrib*'in mukaddimesinde: “*İbn 'Uşfûr mübarek Nebevî hicretin 597 yılında İşbîliye'de doğmuştur.*” diyerek bu rivayetleri doğrulamıştır.¹⁷

Kaynaklar hayatının ilk safhalarındaki eğitim durumu, çocukluğu ve ailesi hakkında pek bilgi vermemiştir. İşbîliye, Endülüs'ün en büyük şehirlerinden olup o tarihlerde fikir ve ilim hareketleri ile dolu büyük bir kültür merkeziydi. Dolayısıyla Endülüs mütefekkilere ve büyük âlimlere vatan olmuştur. Tüm bu ihtimaller düşünüldüğünde böylesi bir ortamda yetişen İbn 'Uşfûr'un meşhur âlimlerden ilmî birikim sağladığı söylenebilir.¹⁸

¹⁴ Mehmet Özdemir, “Muvahhidler”, *DİA*, XXXI, 410-412.

¹⁵ Razûk, “Hafşîler”, *DİA*, XV, 125-128.

¹⁶ ez-Zerkeşî, *Târihu'd-Devleteyn*, s. 30; eş-Şafedî, *el-Vâfi*, XXII, 166; el-Merrâküşî, *ez-Zeyl ve't-Tekmile*, III, 349; el-Kutubî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, III, 110; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 210; ez-Zehabî, *Târihu'l-İslâm*, XV, 172.

¹⁷ İbn 'Uşfûr el-İşbîlî, *el-Muḥarrib*, nşr. Aḥmed 'Abdussettâr el-Civârî- 'Abdullah el-Cebûrî, y.y., 1391/1972, I, 7.

¹⁸ Enes Erdim, “İbn 'Uşfûr ve Arap Diline Katkıları”, *Fırat Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.12, Sy.1, 2014, s.106.

İbn ‘Uşfûr’un tam adı Ali b. Mu’min b. Muhammed b. Ali b. ‘Uşfûr el-İşbîlî el- Hâdramî’dir. Künyesi Ebu’l-Hasen’dır. Tabakât ehlerinden hayatını inceleyen el-Ğabrîni (ö. 704/1304), İbnu’z-Zubeyr (ö. 708/1308), eş-Şafedî (ö. 764/1363), İbn Şâkir el-Kutubî (ö. 764/1363), es-Suyûtî (ö. 911/1505) ve İbn ‘İmâd (ö. 1089/1679) gibi kimseler ismi ve nesebini aynı şekilde rivayet etmişlerdir. İlim dünyasında İbn ‘Uşfûr olarak meşhur olmuştur.¹⁹ Kaynaklarda kendisine neden İbn ‘Uşfûr denildiğine dair bir bilgi aktarılmamıştır.

İbn Abdilmelik el-Merrâkûşî (ö. 703/1303), İbn ‘Uşfûr’u Ali b. Ebî Huseyn İbn Mu’min b. Muhammed b. Ali b. Aḥmed b. Muhammed b. Aḥmed b. ‘Ömer İbn Abdullah b. Manzûr b. ‘Uşfûr el-Hâdramî nisbesi ile rivayet etmiştir.²⁰ el-Merrâkûşî diğer tarihçilerin zikretmediği “Ebû Huseyn” ismini ekleyerek neseb silsilesini artırmıştır. el-Merrâkûşî’nin sikâ bir tarihçi olduğu ve İbn ‘Uşfûr’a yakın bir çağda yaşadığı göz önüne alındığında ilave ettiği bu isim hakkında aksi bir hüküm vermek doğru olmaz. Nitekim Mağrib vatandaşı olan el-Merrâkûşî’nin İbn ‘Uşfûr’a dair edindiği tarihi kaynakların yakın döneme ait olması beklenir.²¹

Ğabrîni (ö. 704/1304), İbnu’z-Zubeyr (ö. 708/1308) ve İbn ‘Uşfûr’un hayatını ele alan diğer çağdaşlarının zikretmeyip el-Merrâkûşî’nin nesebe eklediği Ebû Huseyn ismi üzerinde tereddütle durulması gereken bir husus olduğu da söylenmektedir. İbn ‘Uşfûr’un sîretini yazanların tamamınca isminin Ali b. Mu’min olduğu söylenmesi ve kimse tarafından Ebû Huseyn şeklinde zikredilmemesi gibi sebepler tereddütlü yaklaşıma iten gerekçeler olarak sayılmıştır.²²

¹⁹ el-Ğabrîni, *‘Unvânu’ d-Dirâye*, s. 318; İbnu’z-Zubeyr, *Şılatu’ş-Şıla*, III, 305; Salâhuddîn Ḥalîl b. Aybeg b. ‘Abdullah eş-Şafedî, *el-Vâfi bi’l-Vefeyât*, Dâru İhyâi’t-Turâs, Beyrut, 1420/2000, XXII, 165; Muhammed Şâkir el-Kutubî, *Fevâtu’l-Vefeyât*, 1. bs., Dâru Sâdır, Beyrut, 1974, III, 109; Celâluddîn ‘Abdurrahmân es-Suyûtî, *Buğyetu’l-Vu’ât*, II, 210; ‘Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed İbnu’l-‘İmâd el-Ḥanbelî el-‘Akrî, *Şezerâtü’z-Zehab fi Aḥbâri men Zehab*, thk. Abdulkâdir el-Arnaût, 1. bs., Dâru İbn-i Kesîr, Beyrût-Dımeşk, 1406/1986, VII, 575; Ebû ‘Abdillah Şemsuddîn Muhammed b. Aḥmed Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ez-Zehabî, *Târîhu’l-İslâm ve Vefayâtu’l-Meşâhir ve’l-A’lâm*, Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, y.y., 2003, XV, 172.

²⁰ Ebû Abdillah Muhammed b. Muhammed b. Abdilmelik el-Merrâkûşî, *ez-Zeyl ve’t-Tekmile li Kitâbeyi’l-Mevşûl ve’ş-Şıla*, 1. bs., Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, Tunus, 2012, III, 348.

²¹ İnân, *‘Asru’l-Murabiîn ve’l-Muvaḥḥidîn*, II, 710.

²² İbn ‘Uşfûr el-İşbîlî, *Şerhu Cumeli’z-Zeccâci eş-Şerhu’l-Kebîr*, nşr. Sâhib Ca’fer Ebû Cenâh, Bağdat, 1400/1980, nşr. grş., I, 22.

Bütün bunlardan hareketle İbn 'Uşfûr'un ismi ve nesebinin Ali b. Mu'min b. Muhammed b. Ali b. 'Uşfûr el-İşbîlî el- Hâdramî şeklindedir. Ebu'l-Hasen diye bilinen künyesinde yazım hatası yapılarak Ebû Huseyn şeklinde yazılmış olması ihtimal dâhilindedir.

İbn 'Uşfûr'un vefat tarihine dair muhtelif rivayetler vardır. İbnü'z-Zubeyr (ö. 708/1308) ve Ğabrî'nî (ö. 704/1304) hangi yıl olduğunu net bir şekilde beyan etmeksizin hicri 670'li yıllarda vefat ettiğini söyler.²³

el-Merrâkûşî, İbn 'Uşfûr'un Tunus vilayetinde 659/1261 yılında Zilka'de ayına altı gün kala Cumartesi günü öğleden sonra evinde vefat ettiği ve aynı günün ikindi sonrası defnedildiğini rivayet etmiştir.²⁴ Tercih edilen görüş altmış rakamı yerine elli rakamı yazılarak yanlışlık yapıldığıdır. Ayrıca İbn Şâkir el-Kutubî (ö. 764/1363) de İbn 'Uşfûr'un hicrî 669 yılında Tunus'ta vefat ettiğini söylemiştir.²⁵

eş-Şafedî (ö. 764/1363), İbn 'Uşfûr'un 663/1265 yılı Zilka'de ayının yirmi dördünde Tunus'ta vefat ettiğini rivayet etmiştir. Naklettiği bir diğer rivayette de 669/1271 yılında vefât ettiği ifadesi geçmektedir. es-Suyûtî (ö. 911/1505) de aynı şekilde nakletmiştir.²⁶ İbn Kûnfuz (ö. 810/1407) *Vefeyât*'ında İbn 'Uşfûr'un 667/1269 yılında Tunus'ta boğularak vefat ettiğini zikrettikten sonra vefatı hakkında hicrî 663, 667, 669 tarihlerini de zikreder.²⁷ Ayrıca Kâtib Çelebî (ö. 1067/1657) de vefat tarihi olarak hicrî 663 yılını kaydeder.²⁸

Tercih edilen tarih İbn 'Uşfûr'un 669/1271 yılında vefat ettiğidir. Çünkü terâcîm kitaplarının çoğunda bu tarih geçmiştir.²⁹ Dolayısıyla yaklaşık 72 yıl yaşadığı söylenebilir.

²³ İbnü'z-Zubeyr, *Şılatu's-Şıla*, III, 349; el- Ğabrî'nî, *'Unvânu'd-Dirâye*, s. 319.

²⁴ el-Merrâkûşî, *ez-Zeyl ve't-Tekmile*, III, 349.

²⁵ el-Kutubî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, III, 110.

²⁶ eş-Şafedî, *el-Vâfi*, XXII, 166; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 210.

²⁷ Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Hasen b. Alî el-Kustantînî b. Kûnfuz, *Vefeyâtu İbn Kûnfuz*, 4. bs., Dâru'l-Âfâku'l-Cedîde, Beyrut, 1403/1983, s. 331.

²⁸ Mustafa b. Abdullah Hacı Halife Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kutubi ve'l-Funûn*, Vekâletu'l-Me'ârif, İstanbul, 1941, II, 1805.

²⁹ el-Kutubî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, III, 110; İbn Kûnfuz, *Vefeyâtu İbn Kûnfuz*, s. 331; eş-Şafedî, *el-Vâfi*, XXII, 166; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 210.

İbn ‘Uşfûr’un vefat tarihinde olan ihtilaf, vefat sebebinde de vardır. İbn Kūnfuz İbn ‘Uşfûr’un Tunus’da boğularak vefat ettiğini söyler.³⁰ İbn ‘Uşfûr’un verâ ve takva sahibi olmadığı, şarap meclislerinde bulunduğu ve burada öldüğü de iddia edilir.³¹ Kaynaklarda İbn ‘Uşfûr’a ait sakalına kına sürerken irticalen söylediği aşağıdaki iki beyti zikredilir. İbn ‘Uşfûr’un içki müptelası olduğu iddiası, yazdığı bu şiirinden yola çıkılarak ileri sürülmüş olabilir:³² (Basît)

لَمَّا تَدَنَسْتُ بِالتَّفْرِيطِ فِي كِبَرِي وَ صِرْتُ مُعَرِّى بِشُرْبِ الرَّاحِ وَاللَّعْسِ
رَأَيْتُ أَنَّ خِضَابَ الشَّيْبِ أَسْتَرَّ لِي إِنَّ الْبَيَاضَ قَلِيلُ الْحَمَلِ لِلدَّنَسِ

Yaşlılığında aşırıya kaçmakla kirlenip şarap ve kadın düşkünü olduğumda

Gördüm ki yaşlılığı (kapatmak için yapılan) boya beni daha da gizler. Nitekim beyaz, kirliliği en az barındırandır.

Rivayete göre İbn ‘Uşfûr bir gün Ebu Fihr bahçelerinde büyük bir havuzun kenarında Hafsî Sultanı Muḥammed el-Mustanşır’ın huzurunda iken sultan, devletinin başarılarıyla övünür. İbn ‘Uşfûr, bu başarılarda âlimlerin de katkısının olduğunu dile getirince Sultan, onu kendi aleyhinde zannederek havuza attırır ve İbn ‘Uşfûr her çıkmaya yeltendiğinde Sultan’ın adamları emir üzere onu geri havuza iterler. İbn ‘Uşfûr da soğuk bir günde gerçekleşen bu olaydan sonra ateşli hastalığa yakalanır üç gün yaşadktan sonra hayatını kaybeder. Daha sonra Muhennâ mezarlığına defnedilir.³³

Kaynaklarda çabuk sinirlenen ve fevri davranışlarıyla maruf olan el-Mustanşır’ın, çağın meşhur fakihî İbnu’l Ebbâr el-Kudâ’î’yi (ö. 658/1260) önemsiz sebeplerden ötürü öldürdüğü geçer. Dolayısıyla İbn ‘Uşfûr’un vefatı hakkındaki bu

³⁰ İbn Kūnfuz, *Veḫyât*, s. 331.

³¹ eş-Safedî, *el-Vâfi*, XXII, 166; el-Kutubî, *Fevâtu’l-Veḫyât*, III, 110; es-Suyûtî, *Buḫyetu’l-Vu’ât*, II, 210; İbnu’l-‘Îmâd, *Şezerâtü’z-Zeheb*, VII, 575.

³² eş-Safedî, *el-Vâfi*, XXII, 166; es-Suyûtî, *Buḫyetu’l-Vu’ât*, II, 210; İbnu’l-‘Îmâd, *Şezerâtü’z-Zeheb*, VII, 575; ez-Zehebî, *Târihu’l-İslâm*, XV, 173; el-Kutubî, *Fevâtu’l-Veḫyât*, III, 110.

³³ ez-Zerkeşî, *Târihu’d-Devleteyn*, s. 30; Faḫruddîn Kâbâve, *İbn ‘Uşfûr ve’t- Taşrif*, 2. bs., Dâru’l-Âfâku’l-Cedide, Beyrut, 1401/1981, s. 59.

rivayetin gerçeklik payı taşıması mümkündür.³⁴ Her çıkmak istediğinde havuza geri itilmesi sonucu boğularak vefat ettiği üzerinde de durulmuştur.³⁵ Bir diğer rivayette ise havuzdan çıkmasını engellemek amacıyla hâzirûnun ellerinde bulunan turunçlarla taşlanarak öldürüldüğü üzerinde durulur. eş-Şafedî (ö. 764/1363), vefatı ile ilgili rivayetini zikrederken, Takiyuddîn İbn Teymiyye'den (ö. 728/1328) rivayetle şarap meclisinde kendisine turunç atılarak öldüğünü (أَنَّهُ لَمْ يَزَلْ يُرْحَمُ بِالنَّارِجِ فِي مَجْلِسِ شَرَابٍ إِلَى) (أَنَّ مَاتَ اکتarmıştır.³⁶ (نَارِج) turunçgillerden bir meyvedir. (نَارِج) kelimesinden Arapçalaşmıştır.³⁷

Kaynaklarda İbn 'Uşfûr'un içkiye düşkün ve şarap meclislerine giden biri olduğuna dair rivayetler zikredilmişse de ilim öğrenmede en sabırlı kimse olarak vassfedilmesi, telif ettiği eserlerin sayısı, zikredilen iddialarla çelişki oluşturmaktadır.³⁸

İbn 'Uşfûr ile Sultan arasında gerçekleşen olay sonrası hummadan ötürü vefat etmiş olması kuvvetle muhtemeldir.³⁹ Hakkında olumsuz iddialar mevcut olsa da bu durum İbn 'Uşfûr'un Arap dilinin sancaktarı⁴⁰ olduğu gerçeğini değiştirmez. Zira İbn 'Uşfûr çok sayıda öğrenci yetiştirerek ve ardında kıymetli eserler bırakarak Arap diline büyük katkılarda bulunmuştur. İbn 'Uşfûr elde ettiği ilmini yaymak için pek çok kez seyahat etmiştir.

³⁴ ez-Zerkeşî, *Târihu'd-Devleteyn*, 27; İnân, *Asru'l-Murabiîn ve'l-Muvaḥḥidîn*, II, 706.

³⁵ İbn Kûnfuz, *Vefeyât*, s. 331.

³⁶ eş-Şafedî, *el-Vâfi*, XXII, 166; el-Kutubî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, III, 110; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 210; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, VII, 575.

³⁷ Mecduddîn Ebû Tâhir Muḥammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muḥît*, 8. bs., Mektebu Taḥkîku't-Turâsi fi Muesseseti'r-Risâle, Beyrût, 1426/2005, I, 207.

³⁸ eş-Şafedî, *el-Vâfi*, XXII, 165-166; el-Kutubî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, III, 109-110; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 210; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, VII, 575.

³⁹ ez-Zerkeşî, *Târihu'd-Devleteyn*, s. 30; Kabâve, *İbn 'Uşfûr ve't-Taşrif*, s. 59.

⁴⁰ el-Kutubî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, III, 109; Ahmed b. Muḥammed el-Makḳarî, *Nefḥu't-Ṭib min Ğuşni Endulisi'r-Raḳîb*, thk. İhsan 'Abbas, Dâru Sâdır, Beyrut, 1997, III, 184; eş-Şafedî, *el-Vâfi*, XXII, 165.

2.2. Eğitimi ve İlmî Seyahatleri

İbn ‘Uşfûr Endülüs bölgesinde yetişmiş dönemin meşhur âlimlerinden Arapça ve edebiyat dersleri almıştır. Bu ilimlerde yetkinleşince sultanlar nezdinde değeri artmış onlara eğitim hizmetlerinde bulunmuştur.⁴¹

İbn ‘Uşfûr ilmi birikimini yaymak amacıyla Endülüs ve Mağrib diyarlarını dolaşmaya başlamıştır. İşbîliye, Şerîs, Malaga, Levraka ve Mürsiye’de ders okutmuş, etrafında büyük ders halkaları oluşmuştur. Verdiği dersleri tamamıyla hafızasından anlatmıştır. ez-Zehebî (ö. 748/1348), bu konuda onun Arapçada engin bir deniz gibi olduğunu ve meşhur kitapları metinlerine müracaat etmeden okuttuğunu söyler.⁴² Daha sonra Mağrib’e geçmiş, kısa bir süreliğine Ânfâ ve Azamor’da ikamet etmiş, sonunda Tunus’u vatan edinmiştir. Orada şöhreti artmış ardından Merrâkûş’a geçmiştir.⁴³ Daha sonra Endülüs’ten Afrika’ya intikal etmiş, kısa bir süre Tunus’ta kalmış, Emir Ebû ‘Abdillah Bicâye’ye geçince kendisi de ardından gitmiştir.⁴⁴ Bicâye’de bir müddet kaldıktan sonra İfrikiye’ye geri dönmüştür. Burada el-Mustanşır Billah’ın meclisinin has adamlarından biri olmuştur.⁴⁵ Sonra Levraka’ya göçüp, Endülüs’ün batısına geçmiştir. Oradan Sale şehrine geçmiştir. Orada da az bir süre kalıp İfrikiye’ye tekrar dönmüş nihayetinde hayatını kaybedene kadar Tunus’un bir eyaletinde kalmıştır.⁴⁶

2.3. Hocaları

İbn ‘Uşfûr Arapça ve edebiyat ilimlerini Endülüs’ün en meşhur âlimlerinden ve pek çok öğrenci yetiştiren hocalarından almıştır. Tabakât ehli, İbn ‘Uşfûr’un Ebu Ali eş-Şelebîn (ö. 645/1248) ve Ebû Hâsen ed-Dibâc (ö. 646/1249) olmak üzere iki hocasını zikreder.⁴⁷ Ders aldığı bu hocalardan başka isim zikredilmemiştir.

⁴¹ el-Kutubî, *Fevâtu’l-Vefeyât*, III, 110.

⁴² el-Mağkarî, *Nefhu’t-Tîb*, II, 209; el-Kutubî, *Fevâtu’l-Vefeyât*, III, 109.

⁴³ el-Merrâkûşî, *ez-Zeyl ve’t-Tekmile*, III, 349.

⁴⁴ el-Kutubî, *Fevâtu’l-Vefeyât*, III, 110; ez-Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, XLIX, 289.

⁴⁵ el-Ğabrîni, *Unvânu’d-Dirâye*, s. 318.

⁴⁶ el-Ğabrîni, *Unvânu’d-Dirâye*, s. 318; İbnu’z-Zubeyr, *Şılatu’s-Şıla*, III, 305; Kabâve, *İbn ‘Uşfûr ve’t-Taşrif*, s. 57.

⁴⁷ el-Kutubî, *Fevâtu’l-Vefeyât*, III, 110; Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Hallikân, *Vefeyâtu’l-A’yân ve Enbâu Ebnâu’z-Zamân*, thk. İhsan ‘Abbas, Dâru Sâdir, Beyrut, 1414/1994, III, 452; el-

2.3.1. Ebu Ali eş-Şelebîn (ö. 645/1248)

Asıl adı Ömer b. Muhammed b. Ömer b. Abdullah el-Ezdî'dir. İşbîliye halkındandır. Künyesi Ebû Ali'dir. eş-Şelebîn diye bilinir. Endülüs halkının dilinde "şelebîn" sarışın ve mavi gözlü kimselere denir. Babasının sarışın ve mavi gözlü olduğu söylenir.⁴⁸

562/1167 yılında İşbîliye'de doğmuştur. Fırıncı olan babasının yolundan gitmeyip kendini nahiv ilmine adanmıştır. Nahiv alanında uzmanlaşmış, şiir tenkidi ve diğer ilimlerde yetkin hale gelmiştir. Yaklaşık altmış sene boyunca Arapça okutmuş, Arapçada önde gelen hocalardan olmuştur. el-Mağkarî (ö. 759/1358) onu (آيَةُ اللَّهِ تَعَالَى) "Allah'ın Arapçadaki mucizesi" şeklinde vafeder. *Şerhu'l Cuzûliye, et-Tavti'e* ve es-Sîbeveyhi'nin *el-Kitabı*'na yazdığı *et-Ta'likât* Şelebîn'in eserlerindedir.⁴⁹

645/1248 yılında İşbîliye'de vefat etmiştir. Diğer bir rivayette de İspanyollar şehri istila etmeden kısa bir süre önce 646/1249 yılında vefat ettiği zikredilir.⁵⁰

İbn 'Uşfûr'un Şelebîn'in yanında yetmiş civarında öğrenci ile beraber es-Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ını bitirinceye kadar yaklaşık on yıl boyunca tedrisinde bulunduğu rivayet edilmiştir. Tamamlamadığını söyleyenler de vardır. Sonuç olarak

Merrâkûşî, *ez-Zeyl ve't-Tekmile*, III, 166-168, 384-387; eş-Safedî, *el-Vâfi*, XXII, 165; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, VII, 576; İbnu'z-Zubeyr, *Şılatu's-Şıla*, III, 305; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XLVII, 322.

⁴⁸ İbn Hâllikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, III, 452; el-Merrâkûşî, *ez-Zeyl ve't-Tekmile*, III, 384.

⁴⁹ Ebû 'Abdillah Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed Osmân et-Türkmânî ez-Zehebî el-Fârikî, *el-İber fi Haberî men Gâber*, thk. Muhammed es-Said b. Besyûn Zağlul, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, trs., III, 252; Ebu'l-Fidâ İsmail b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Ali Şîrî), Daru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, yy., 1988, III, 202; İbn Hâllikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, III, 452; el-Mağkarî, *Nefhu't-Tîb*, III, 491.

⁵⁰ Zeynuddîn 'Ömer b. Muzaffer İbnu'l-Verdî, *Târîhu İbnu'l-Verdî*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1996, Beyrut, II, 174; İbn Künfuz, *Vefeyât*, s. 317; İbn Saîd Ebi'l-Hasen Ali b. Musa, *İhtisâru'l-Kıdhu'l-Mu'allâ fi't-Târîhi'l-Mu'allâ*, thk. İbrahim el-Ebyârî, el-Hey'etu'l-Âmme li Şu'ûni'l-Metâbi'i'Emîriyye, Kahire, 1959, s. 154.

bir müddet hocasından çokça istifade ettiği bilinmekle beraber aralarında gerçekleşen bir çekişmenin yollarının ayrılmasına sebep olduğu söylenmektedir.⁵¹

2.3.2. Ebu'l-Hasen ed-Dibâc (ö. 646/1249)

Asıl adı 'Ali b. Câbir b. Yahya el-Laḥmî el-Maḳḳarî'dir. Künyesi Ebu'l-Hasen'dir. Dibâc diye bilinir. 566/1171 yılında İsbîliye 'de doğmuştur. Ebû Bekr b. Sâf'dan kıraat ilimlerini Ebû Bekr b. Talha ve Ebu'l-Hasen b. Harûf'dan da nahiv ilmini almıştır.⁵²

İyi bir edip olan ed-Dibâc'ın yanında öğrencilerin uzun müddet ders okuduğu ve kendisinden çok sayıda kitap rivayet edildiği söylenir. Çevresindekilere karşı cana yakın ve nazik davranan dindar bir kişiliğe sahip kimse olarak vafedilir,⁵³

2.4. Öğrencileri

İbn 'Uşfûr'un Endülüs ve Mağrib seyahatleri çok sayıda öğrenci ile karşılaşmasına vesile olmuştur.⁵⁴ Ğabrînî pek çok insanın onun yanında okuduğunu, ondan faydalandığını ve çevresindeki kimselerin seçkin şahsiyetler olduğunu dile getirmiştir.⁵⁵ İbn 'Uşfûr'dan ders alan en meşhur öğrenciler şunlardır:

Ebû Hayyan el-Endelusî (ö. 745/1345): Asıl adı Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelusî el-Ğirnâfî'dir.⁵⁶ Nahivci, dilci, müfessir, kıraat âlimi aynı zamanda da muhaddisdir. *el-Muḳarrîb*'in mukaddimesinde, nahiv ve dil geleneklerinde İbn 'Uşfûr'un eserlerini bina eden en öne çıkan öğrencisinin Esîru'd-Dîn Ebû Hayyân el-Endelusî olduğu bilgisi geçer.⁵⁷ İbn 'Uşfûr'un teliflerini çok beğenen Ebû Hayyân, onun bazı eserlerini şerh etmiş bazısını özetlemiş, bazısına da talikler yazmıştır. Bu nedendir ki eserlerinin Doğu ve Batı'nın uzak bölgelerine

⁵¹ eş-Şafedî, *el-Vâfi*, XXII, 165; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, VII, 576; el-Merrâkûşî, *ez-Zeyl ve't-Tekmile*, III, 386-387; İbnü'z-Zubeyr, *Şılatu's-Şıla*, III, 305.

⁵² ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, XLVII, 322; el-Merrâkûşî, *ez-Zeyl ve't-Tekmile*, III, 166-168.

⁵³ İbn Saîd, *İhtisâru'l-Kıdhu'l-Mu'allâ*, 155; el-Merrâkûşî, *ez-Zeyl ve't-Tekmile*, III, 166-168.

⁵⁴ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 210.

⁵⁵ el-Ğabrînî, *Unvânu'd-Dirâye*, 318.

⁵⁶ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 210; Ğabâve, *İbn 'Uşfûr ve't-Taşrif*, s. 62.

⁵⁷ İbn 'Uşfûr, *el-Muḳarrîb*, I, 8.

ve büyük şehirlerine yayılmasındaki rolü büyüktür.⁵⁸ Ebû Hayyân, *Şerhu'l-Cumel'i el-Mevfûr fî Tahrîri Ahkâmi İbn 'Uşfûr (el-Mevfûr min Şerhi İbn 'Uşfûr)* ismiyle ihtisar etmiştir.⁵⁹

Ebu'l-Faql eş-Şaffâr (ö. 630/1233): Asıl adı Kâsım b. Alî b. Muhammed b. Suleymân b. el-Ensârî el-Bağalyavsî'dir. eş-Şelevbîn'den (ö. 645/1248) ve İbn 'Uşfûr'dan ders almıştır. *Şerhu'l-Kitâb* adlı eserin yazarıdır. Şerhinde eş-Şelevbîn'i eleştirdiği, açıklamalarında sık sık İbn 'Uşfûr'un görüşlerine yer verdiği iddia edilmiştir.⁶⁰

Ebû Osmân eṭ-Ṭubeyrî (ö. 680/1282): Tam adı Sa'îd b. Hakem b. Ömer b. Aḥmed Hakem el-Kuraşî'dir. Fıkıh, hadis, şiir, nesir ve tıp gibi alanlarda adı duyulmuş; eş-Şelevbîn, ed-Dibâc ve İbn 'Uşfûr'dan ders almış ve onlardan rivayetlerde bulunmuştur.⁶¹

İbn Saîd el-Mağribî (ö. 685/1286): Ebu'l-Hasen Ali b. Mûsa b. 'Abdilmelik, sahabî 'Ammar b. Yâsir (ra)'in soyundandır. 610/1214 yılında doğmuştur. eş-Şelevbîn, ed-Dibâc ve İbn 'Uşfûr'dan nahiv ve edebiyat dersleri almıştır. Batı'yı dolaşmış Doğu'yu da baştan sona gezmiştir. *Aḥbâri'l-Maşrik, Aḥbâri'l-Mağrib ve Reyhânetu'l-Edeb* adlı eserleri yazmıştır.⁶²

İbn 'Uzre el-Ensârî: Ebu'l-Hakem el-Hasen b. Abdirrahmân b. Abdirrahîm b. Ömer el-Evsî el-Ḥadrâvî usta bir nahiv imamı idi. Ebu'l-'Îlâ' İdrîs el-Kurtubî ve İbn 'Uşfûr'a öğrencilik yapmıştır. *el-Mufîd fî Evzâni'r-Recez ve'l-Kaşîd, el-İğrâb fî*

⁵⁸ Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Hayyân el-Endelüsî, *el-Mubdi' fî't- Tasrîf*, thk. 'Abdulhamid es-Seyyid Taleb, Dâru'l-'Arûbe li'n-Neşri ve't-Tavzî', Kuveyt, 1982, s. 27-28; Mecduddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, *el-Bulğa fî Terâcimi Eimmeti'n-Nahv ve'l-Luğa*, thk. Muhammed el-Mısırî, Daru'n-Neşr, Kuveyt, 1407, s. 58; İbn Nâsiriddîn Muhammed b. Ebî Bekr, *er-Reddu'l-Vâfir*, thk. Zuheyr eş-Şâviş, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut, 1393, s. 62; el-Ednevî, Aḥmed b. Muhammed, *Tabakâtu'l-Mufessirîn*, 1. bs., Mektebetu'l-'Ulûm ve'l-Ḥikem, Suud, 1417/1997, s. 278.

⁵⁹ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1910.

⁶⁰ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 256; Ḥayruddîn Muhammed b. Ali ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, yy., 2002. V, 178; el-Fîrûzâbâdî, *el-Bulğa fî Terâcimi Eimmeti'n-Nahv ve'l-Luğa*, s. 54.

⁶¹ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, I, 583.

⁶² es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 209; el-Makarrî, *Nefhu't-tîb*, II, 270-274; el-Kutubî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, III, 110; Ömer b. Rîda b. Muhammed Râgîb Keḥhale, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, Daru İhyai't-Turasi'l-'Arabi, trs., Beyrut, VII, 249.

Esrâri'l-Harâkât fi'l-Î'râb bazı eserlerindedir. 622/1225 yılında doğmuştur. Vefat tarihine dair net bir bilgi yoktur.⁶³

eş-Şelebîn eş-Şağîr (ö. 660/1262): Ebû 'Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed b. İbrâhîm el-Enşârî el-Mâlikî, Arapça ve kıraat ilimlerini Abdullah b. Ebî Sâlih'ten almıştır. Mâлага'da kaldığı sürece İbn 'Uşfûr'a öğrenci olmuştur. *el-Kitâb*'taki beyitleri şerh etmiş ve İbn 'Uşfûr'un *el-Cezûliye*'ye olan şerhini tamamlamıştır.⁶⁴

3. İlmî Kişiliği ve Arap Diline Katkısı

İbn 'Uşfûr hocalarından Arap dili ve edebiyatına dair eğitim aldıktan sonra telif ve araştırmalarına odaklanmıştır. Onun için ilim öğrenmede insanların en basiretlisi olduğu, kitapları sabırla mütalaa ettiği ve bu konuda hiç bıkkınlık göstermediği söylenir.⁶⁵ Arap dilinin Endülüs'teki sancaktarı olarak nitelendirilir.⁶⁶ İbn 'Uşfûr, Arap dili ilimlerinde mahir, akıcı üsluba ve derin edebiyat anlayışına sahip bir kimse olarak anılmıştır. Arapçada bir akım oluşturmuştur. Bunu onun nahiv hakkındaki *el-Muğarrîb*, *el-Cumel* şerhleri, *Şerhu'l-Îdâh*, *Şerhu Kitâbi Sibeveyh* ve diğerleri gibi pek çok eserinde görmek mümkündür. İbn 'Uşfûr bu kitapları kaynağına müracaat etmeden hafızasından hatırlayarak yazmıştır. el-Merrakûşî (ö. 703/1303), "*el-Muğarrîb fi'n-Nahv* adlı eseri onun Arapçanın şâz ve meşhur konularındaki yetkinliğini gösterir." der.⁶⁷

Kaynaklarda İbn 'Uşfûr'un nahiv ilminin şu anki hale gelmesinde önemli katkılarının olduğu söylenmektedir.⁶⁸ Onun için "*Ebu'l-Hasen Doğu'nun ve Batı'nın imamıdır. O nerede olursa olsun ilmini yüksek konumlara yerleştiren ve çokça takdir*

⁶³ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, I, 510; İbn 'Uşfûr el-İşbîlî, *el-Mumti' fi't-Taşrif*, thk. Faḥruddîn Kâbâve, Mektebetu Lubnân, Beyrut, 1994, I, 5.

⁶⁴ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1801; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 210; İbn 'Uşfûr, *el-Mumti' fi't-Taşrif*, I, 5.

⁶⁵ İbnu'l-Îmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, VII, 576; el-Kutubî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, III, 109; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 210; İbnu'z-Zubeyr, *Şılatu's-Şıla*, III, 305; eş-Şafedî, *el-Vâfi*, XXII, 165-166.

⁶⁶ el-Mağğarî, *Nefhu't-Tîb*, III, 184; el-Kutubî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, III, 109; eş-Şafedî, *el-Vâfi*, XXII, 165.

⁶⁷ el-Merrakûşî, *ez-Zeyl ve't-Tekmile*, III, 349; İbnu'z-Zubeyr, *Şılatu's-Şıla*, III, 305.

⁶⁸ el-Mağğarî, *Nefhu't-Tîb*, III, 184.

edilen kimsedir.” denilmiştir.⁶⁹ *el-Mumti'* adlı kitabı sarf ilmindeki yetkinliğini; *Elfu'd-De'râir*, *Serikâtu's-Şu'arâ* ve *Şerhu'l-Ĥamase* ve diğer eserleri ise edebiyattaki seviyesini gösterir.

İbn 'Uşfûr'un çağdaşı olan el-Ġabrîni onun hakkında “*Ebû Ali eş-Şelebîn'in yanında okuyan herkes o bölgenin seçkin kimseleridir. Benim katımda en değerli olanları şu iki kimsedir: Biri Ebu'l-Ĥasen İbn 'Uşfûr, diğeri Ebu'l-Ĥasen b. Ebi'r-Rabi'*dir. *Muteahhirûn ulemâdan İbn 'Uşfûr'dan daha üstün bir hoca olduğunu düşünmüyorum. O hafızasının kuvveti ile ifade yeteneğini, dilin fesahatiyle bir araya getirmiştir. Bu da esas gayedir. Kişinin ezberlediği bilgiyi tasavvur ve tabir edebilmesi gerekir. Bütün bunların bir kimsede toplanması az rastlanır bir durumdur.*” şeklinde cümleler sarf ettikten sonra şunları ilave eder: “*Ebu'l-Ĥasen'nin Arapçadaki telifleri, telif ve konu bakımından en güzel tasniflerdir. Bütün teliflerinde kolay ve anlaşılır bir anlatım tarzı vardır. Ashabının derslerini dinleyerek yazdıkları takyîdleri, telif ettiği eserlerden daha çoktur. İbn 'Uşfûr'un teliflerinde kullandığı delilleri ele alış yöntemi, tespit ve sınıflandırmalarındaki ifade etme tarzı onun mantık ilmiyle ilişki kurduğunu gösterir.*”⁷⁰

eş-Şelebîn'den (ö. 645/1248) mezun olan öğrencilerin en yeteneklisi ve Arapça ilimlerinde en iyi eser telif eden kimse olduğu söylenen İbn 'Uşfûr, ün kazandıktan sonra İsbîliye, Şerîs, Mâlaga, Levraka ve Mursiye'de ders vermeye başlamıştır.⁷¹ Pek çok beldeyi dolaştığından gittiği her yerde öğrenci okutmuş bu da şöhretinin artmasına vesile olmuştur.⁷² Adı hocaları eş-Şelebîn'in ve ed-Dîbâc'ın ismiyle anılır olmuş, ne var ki eş-Şelebîn ile aralarındaki bir anlaşmazlık yollarının ayrılmasına neden olmuştur.⁷³

⁶⁹ İbn Saîd, *İhtisâru'l-Kıdhu'l-Mu'allâ*, 96.

⁷⁰ el- Ġabrîni, *Unvânu'd-Dirâye*, 318-319.

⁷¹ el-Kutubî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, III, 109; el-Merrâkûşî, *ez-Zeyl ve't-Tekmile*, III, 349.

⁷² İbnu'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, VII, 576; el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, II, 271.

⁷³ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, II,210.

Hocası eş-Şelebîn (ö. 645/1248), şöhreti ve hızlı yükselişinden ötürü İbn ‘Uşfûr ile rekabete girmiş, şanını kıskanır olmuştur. Rivayet odur ki, Ebû Ca‘fer el-Lubelî’ye İmru’u’l Kays’ın şu mısraları⁷⁴ okunur: ⁷⁵ (Kâmil)

حَيِّ الحُمُولِ بِجَانِبِ العُرْلِ إِذْ لَا يُلَائِمُ شَكْلَهَا شَكْلِي

‘Uzl mevkiî yakınlarında, develerin hevdeclerine selam söyle! Zira (artık) onların hali benim halime uygun değildir.

Bunun üzerine orada bulunan öğrenciler, zarf olan إِذْ sözcüğünün âmili üzerinde tartışmaya başlar. Hocaları eş-Şelebîn’e de aynı beytin daha evvel okunduğunu, onun da aynı soruyu kendilerine yönelttiğini ifade ederler. Rivayete göre, İbn ‘Uşfûr Arap dilinde yetkinleşip tek başına ders halkası oluşturmuş, eş-Şelebîn de ona kızarak sözü geçen bu öğrencilerine şöyle demiştir: “*Meclisten çıkınca bu soruyu cahile (İbn ‘Uşfûr’a) sorunuz.*” Öğrenciler daha sonra olan biteni şöyle aktarırlar: “*Oradan çıkınca hep beraber mescide gittik. İbn ‘Uşfûr’un etrafında büyük bir ilim halkası bulunuyordu. Nahvin garip meselelerinden bahsediyordu. Biz kendisine soru sormaya cesaret edemedik. Sonra oradan ayrılarak âdetimiz üzere eş-Şelebîn’in yanına vardık. Konuyu unutmuştu. en-Nabiğa’nın (ö. 604) şu şiirini okuyuncaya kadar bir şey hatırlamadı:*⁷⁶ (Vasît)

فَعَدَّ عَمَّا تَرَى إِذْ لَا اِزْتِجَاعَ لَهُ وَإِنَّمِ العُتُودَ عَلَى عَيْرَانَةٍ أَجْدِ

Gördüğün şeyleri say, zira dönüş yok; devenin belkemiğinin iki tarafına eşyaları kaldır.

⁷⁴ İmru’u’l Kays, *Divânu İmru’u’l Kays*, s. 142.

⁷⁵ el-Mağkarî, *Nefhu’t-Ṭîb*, II, 209-210.

⁷⁶ en-Nâbiğa ez-Zubyânî, *Divânu’n-Nâbiğa ez-Zubyânî*, nşr. Muhammed Ebu’l Faḍl İbrahim, 2. bs., Dâru’l-Me‘arif, Beyrut, 1977, s. 16.

Bu mısralardan sonra İbn ‘Uşfûr’un sorusu hakkında ne yaptınız? deyince biz de durumu bildirdik o da şiirdeki amilin ne olduğunu söylemeyeceğine yemin etti.”

İbn ‘Uşfûr’un şöhreti Doğu ve Batı’da yayılmış, eserlerine birçok şerh, ihtisar ve ta’likler yapılmıştır. İbnu’l-Munîr Nâşiruddîn el-Ğâdî’nin, İbn ‘Uşfûr’un şöhretini vurguladığı ve onu nahivcilerin sonuncusu kabul ettiği şöyle bir mersiyesi vardır:⁷⁷
(Remel)

أَسْنَدَ النَّحْوِ إِلَيْنَا الدُّوَلِيَّ عَنِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ الْبَطَلِ
بَدَأَ النَّحْوِ عَلَيَّ وَكَذَا قُلْ بِحَقِّ حَتَمِ النَّحْوِ عَلَيَّ

ed-Du`elî nahvi bize müminlerin kahraman emirinden isnad etti.

Nahiv Hz. Ali ile başladı, doğrusunu söylemek gerekirse yine nahiv Ali (Ali b. ‘Uşfûr) ile son buldu.

İbn ‘Uşfûr’un çağdaşı bazı kimseler onun Arapça dışındaki kıraat, hadis ve fıkıh gibi diğer ilimlere ehil olmadığını, Arapçadan başka bir şey öğretmediğini, sadece nahiv dersleri verdiğini, dolayısıyla yalnız Arap dilini öğrenmek isteyenlerin onun yanına gittiğini iddia etmişlerdir.⁷⁸ İbn ‘Uşfûr’un Cahiliye ve İslam şiiri şerhleri, Arap dili ve edebiyatı, nahiv ve sarf gibi alanlarda telif ettiği eserleri bu iddiaları destekler mahiyettedir.

İbn ‘Uşfûr, *el-Muğarrîb, el-Mumtî*’ ve diğer eserlerini eksik gören öğrencisi Ebû Hayyân el-Endelûsî’nin (ö. 745/1344) eleştirel tutumundan kurtulamamıştır. Ebu Hayyân, İbn ‘Uşfûr’a, mutekaddimûnu taklit ettiği ve Arap şiiri ile Kur’ân’ı ezber olmadığı halde cesurca hüküm verdiği şeklinde sert eleştirilerde bulunmuştur.⁷⁹

İbn ‘Uşfûr’un ilmi konumu noktasında diğer âlimler de İbn ‘Uşfûr’a hak ettiği değeri vermemiştir. *Elfiyye* yazarı İbn Mâlik (ö. 672/1274), onun ilmî yetkinliği

⁷⁷ el-Mağkarî, *Nefhu’t-Tîb*, II, 701.

⁷⁸ el-Kutubî, *Fevâtu’l-Vefeyât*, III, 109- 110; es-Suyûtî, *Buğyetu’l-Vu’ât*, II, 210; eş-Şafedî, *el-Vâfi*, XXII, 166; İbnu’z-Zubeyr, *Şılatu’s-Şıla*, III, 306.

⁷⁹ Ķabâve, *İbn ‘Uşfûr ve’t- Taşrif*, s. 74-77.

konusunda kötü konuşmuş, bazen onu cehaletle itham edip kimi zaman da zabt ve mükemmeliyet kusurlarının olduğuyla eleştirmiştir.⁸⁰ İbn Sa'îd, İbn Hâccâc el-İşbîlî'nin (ö. 466/1073), İbn 'Uşfûr için es-Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796) *el-Kitâb*'ını yanlış anladığını söylediğini nakletmiştir. Hâlbuki İbn 'Uşfûr, eş-Şelebîn'e (ö. 645/1247) *el-Kitâb*'ı bitirinceye kadar on yıl boyunca öğrencilik yapmış ve sonra okutmaya başlamıştır.⁸¹

Pek çok ulemânın yolunu izlemeye gayret ettiği ve Arap dilinin Endülüs'teki sancaktarı olarak nitelenen bir zât hakkındaki olumsuz söylemler onun nahiv, sarf ve edebiyat kültürüne olan katkılarının değerini düşürmez.

4. Eserleri

İbn 'Uşfûr'un ardında bıraktığı sayısı yirmiye ulaşan nahiv, sarf ve edebiyat alanlarında yazdığı eserlerin pek azı günümüze ulaşmıştır. Eserlerin yazıldıkları tarihe ulaşılamadığından dolayı kronolojik bir sıralama ile değil, günümüze ulaşanlardan başlanıp ulaşılamayanlara doğru tertip edilip eserlere kısaca değinilecektir.

Şerhu'l-Cumel: İbn 'Uşfûr'un, ez-Zeccâcî'nin (ö. 337/949) nahiv alanında telif ettiği *el-Cumelu'l-Kubrâ* adlı eserine yazdığı bu şerh çalışmanın ikinci bölümünde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

el-Muḳarrib fi'n-Nahv: İbn 'Uşfûr kendisine şöhret kazandıran bu kitabını Hafşî emiri Ebû Zekeriyâ'nın talebine icabet etmek amacıyla kaleme aldığını zikretmiştir. Sıkıcı uzatmalardan ve anlamı bozacak eksik özetten kaçınarak, nahvin bütün meselelerini içeren bir telif yazdığını dile getirdiği eserinde ihtilaf ve delillere değinmeden çoğunlukla ta'lil ve vecihlerle yetinmiştir.⁸² el-Kutubî (ö. 764/1363) bu kitabın yöntemlerinin *el-Cezûliye*'den alındığını söylemiştir.⁸³

⁸⁰ Ḳabâve, *İbn 'Uşfûrve't- Taşrif*, s. 74.

⁸¹ İbn Sa'îd, *İhtisâru'l-Ḳıdhu'l-Mu'allâ*, 96; Ḳabâve, *İbn 'Uşfûrve't- Taşrif*, s. 74.

⁸² İbn 'Uşfûr el-İşbîlî, *el-Muḳarrib Ma'ahû Musulu'l- Muḳarrib*, thk. Ali Ahmed 'Abdilmecûd - Ali Muhammed Mu'avved, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1998, I, 3.

⁸³ el-Kutubî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, III, 110.

el-Muḳarrîb, ‘Abdussettâr el-Civarî ve Abdullah el-Cebûrî tarafından tahkik edilmiş 1972 yılında neşredilmiştir. Ayrıca Ali Ahmed ‘Abdilmevcûd ile Ali Muhammed Mu‘avved tarafından yeniden gözden geçirilerek 1998 yılında basılmıştır.⁸⁴

Muhammed b. İbrahim en-Neḥḥâs (ö. 698/ 1299), Ahmed b. Osman ez-Zehebî et-Turkmânî (ö. 748/1348) gibi birçok müellif *el-Muḳarrîb* üzerine şerhler yazmıştır. *el-Muḳarrîb*’e bazı müellifler tarafından tenkitlerde bulunulmuştur. Bu bağlamda İbnu’l-Ḥâcc Ahmed b. Muhammed (ö. 647/ 1249), *el-İrâdât ‘ale’l-Muḳarrîb*; İbrahim b. Ahmed el-Ensârî, *el-Menhecu’l-Mu‘arrîb ‘ale’l-Muḳarrîb*; Hâzım el-Ḥazrecî (ö. 684/ 1285) ise *Şeddu’z-Zunnâr ‘alâ Cuḥfeleti’l-Ḥımâr* adlı eserini yazmıştır.⁸⁵

Şerhu’l-Muḳarrîb: İbn ‘Uşfûr’un kendisine ait olan bu şerh tamamlanmamıştır.⁸⁶ Ayrıca günümüze ulaşan İbn ‘Uşfûr’a ait *Musulu’l-Muḳarrîb* adında başka bir şerhi daha bulunmaktadır.⁸⁷

el-Mumti‘ fi’t-Taşrîf: İbn ‘Uşfûr, *el-Mumti‘*’i Emir Ebû Bekr Abdullah b. Ebi’l Eşbağ’a takdim etmiştir. Eserini Emir’e takdim etmek amacıyla kaleme aldığını kitabının hitâb kısmında onu överek açıklamıştır. Ebi’l Eşbağ için yazdığı muhtasar olup daha sonra eklemelerde bulunduğu kitabına Ebu Ḥayyân *el-Mumti‘ u’l-Kebîr* diye tabir etmiştir.⁸⁸

İbn ‘Uşfûr bu kitapta sarf meselelerinin illet ve delillerini açıklarken şevahitleri mesnet göstererek uzun uzadıya işlemiştir. Ebu Ḥayyân’ın *el-Mumti‘*’i beğendiği, ders verirken yalnız onu takdim ettiği, daima yanında bulundurduğu, rihlelerde elinden eksik etmediği söylenmiştir.⁸⁹

⁸⁴ İbn ‘Uşfûr, *el-Muḳarrîb ve Ma‘ahû Musulu’l-Muḳarrîb*, I, 3.

⁸⁵ el-Maḳḳarî, *Nefhu’t-Tîb*, IV, 148.

⁸⁶ el-Kutubî, *Fevâtu’l-Vefeyât*, III, 110; Kâtib Çelebî, *Keşfu’z-Zunûn*, II, 1805; İbn ‘Uşfûr, *el-Muḳarrîb*, I, 15.

⁸⁷ İbn ‘Uşfûr, *el-Muḳarrîb*, I, 18; Bkz. İbn ‘Uşfûr, *el-Muḳarrîb Ma‘ahû Musulu’l-Muḳarrîb*, thk. Ali Ahmed ‘Abdilmevcûd - Ali Muhammed Mu‘avved, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrût. 1998.

⁸⁸ İbn ‘Uşfûr, *el-Mumti‘ fi’t-Taşrîf*, I, 6.

⁸⁹ es-Suyûtî, *Buğyetu’l-Vu‘ât*, II, 210; İbnu’l-‘Îmâd, *Şezerâtü’z-Zeheb*, V, 331; Said Muhammed İsmail Ali, *ed-Dersu’s-Şavtî inde İbn ‘Uşfûr* (yüksek lisans tezi), Câmi‘atu Necâhî’l-Vataniyye, Filistin, 2002, s. 13.

İbn Mâlik, *Mumti' u'l-Kebîr* üzerine kısa açıklamalar yapıp birtakım tenkitlerde bulunmuş; Ebu Hıyyân (ö. 745/1344) ise önce eklemeler yapmış, daha sonra ihtisar ederek eserine *el-Mubdi' u'l-Mulaḥḥaş mine'l-Mumti'* ismini vermiştir. Faḥruddîn Ḳabâve tarafından tahkik edilen *el-Mumti'*, 1970 yılında basılmış, daha sonra çok sayıda baskısı çıkmıştır.⁹⁰

Ḍarâ'irü's-Şi'r: İbn 'Uşfûr'un, Ḥafşî Hükümdarı I. Muhammed el-Mustanşır'ın isteği üzerine kaleme aldığı, vezin ve kafiyeden kaynaklanan şiirlerde karşılaşılan bazı kural dışı durumlara dair eseridir. Seyyid İbrahim Muhammed tarafından tahkik edilerek 1980 yılında neşredilmiştir.⁹¹

Şerḥu'l-Eş'âri's-Sitte: İmru'u'l-Ḳays (ö. 545), en-Nâbiğa (ö. 604), Zuheyr (ö. 609), 'Alḳame (ö. 3/625), Ṭarafe (ö. 564) ve 'Antere (ö. 614) adlı altı şairin divanlarının şerhini oluşturan eseri İbn 'Uşfûr tamamlayamamıştır.⁹²

Şerḥu'l-İdâḥ: Ebû Ali el-Fârisî'nin (ö. 377/987) nahiv alanındaki *el-İdâḥ* adlı kitabının İbn 'Uşfûr tarafından yazılan şerhidir.⁹³

Kaynaklarda İbn 'Uşfûr'a nispet edilen diğer bazı eserleri şunlardır:

el-Mukni',⁹⁴ *Kitâbu'l-Ezhâr*,⁹⁵ *İnâretu'd-Deyâcî*,⁹⁶ *el-Bedî'* (*el-Muḳaddimetu'l-Cezûliyye*'nin şerhidir.),⁹⁷ *es-Sâlif ve'l-İzâr*,⁹⁸ *Serikâtü's-Şu'arâ*⁹⁹, *es-Silk ve'l-Unvân ve Murâmu'l-lu'lu'* ve'l-İḳyân¹⁰⁰, *Şerḥu Ebyâti'l-İzâḥ*,¹⁰¹ *Şerḥu'l-*

⁹⁰ İbn 'Uşfûr, *el-Mumti' fi't-Taşrif*, I, 6.

⁹¹ İbn 'Uşfûr, *el-Muḳarrîb*, I, 16; İbn 'Uşfûr el-İşbîlî, *Ḍarâ'irü's-Şi'r*, thk Seyyid İbrahim Muhammed, Dâru'l-Endelus, Beyrût, 1980, s. 11.

⁹² es-Suyûtî, *Buḡyetu'l-Vu'ât*, II, 210; el-Kutubî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, III, 110; Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1041.

⁹³ Ḳabâve, *İbn 'Uşfûr ve't-Taşrif*, s. 65-66.

⁹⁴ Carl Brockelmann, *Târîḥu'l-Edebi'l-Arabî*, çvr. Abdulhalim en-Neccâr, Dâru'l-Me'ârif, Kahire, t.y., V, 366.

⁹⁵ el-Kutubî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, III, 110.

⁹⁶ el-Kutubî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, III, 110.

⁹⁷ eş-Şafedî, *el-Vâfi*, XXII, 166; el-Kutubî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, III, 110.

⁹⁸ el-Kutubî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, III, 110.

⁹⁹ eş-Şafedî, *el-Vâfi*, XXII, 166; el-Kutubî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, III, 110.

¹⁰⁰ Brockelmann, *Târîḥu'l-Edebi'l-Arabî*, V, 366.

¹⁰¹ Ḳabâve, *İbn 'Uşfûr ve't-Taşrif*, s. 65-66.

Hamâse,¹⁰² *Şerhu Kitâbi Sibeveyhi*,¹⁰³ *Şerhu Dîvâni 'l-Mutenebbî*,¹⁰⁴ *Muhtaşaru 'l-Gurre*,¹⁰⁵ *el-Miftâh*,¹⁰⁶ *el-Hilâl*,¹⁰⁷ *Muhtaşaru 'l-Muhteseb*,¹⁰⁸ *Îdâhu 'l-Muşkil*.¹⁰⁹

İbn 'Uşfûr'un Kur'ân-ı Kerîm'i tefsir etmeye başladığı yalnız bir cildini tamamlayabildiği rivayet edilmiştir. Eserinde lafızların kökenleri ve kusurlarını belirttiği, anlamlarını bildirdiği, lafzı güzelleştiren sanatsal ifadelerle edebiyat ile alakalı sorular sorduğu ve daha önceki tefsirlerden farklı özellikler taşıdığı kaydedilmektedir. İbn 'Uşfûr kendisine nisbet edilen luğavî tefsir olduğu anlaşılan bu eseri için "Allah bana vakit verseydi ve yardım elini uzatsaydı da bu şerhi tamamlayabilseydim. Ne var ki dünya hali..." ifadelerini kullandığı söylenmiştir.¹¹⁰

Kaynaklarda İbn 'Uşfûr'un çağdaşı bazı kimseler, onun nahiv dışında bir şey bilmediğini kaydetmekteyse de eserleri gerek nazım gerekse nesirde, dil, edebiyat ve edebî tenkit konularında geniş bilgi sahibi olduğunu ortaya koymaktadır.

Buraya kadar olan bölümde İbn 'Uşfûr'un yaşadığı dönemin siyasi ve kültürel yapısı, hayatı, eğitimi ve ilmi seyahatleri, hocaları, öğrencileri, eserleri, ilmi kişiliği ve Arap dilindeki yeri hakkında bilgiler verilmiştir. Çalışmanın bundan sonraki aşamasında Arap edebiyatında şerh geleneği ile ilgili genel bir malumât verildikten sonra *ez-Zeccâcî* ve *el-Cumel*'i kısaca değerlendirilecektir. Ardından *Şerhu 'l-Cumeli 'z-Zeccâcî* adlı eserin tanıtımı, muhtevası, İbn 'Uşfûr'un şerh yöntemi, konuyu takdim yöntemi, kaynakları kullanımı, istişhâd yöntemi ve *ez-Zeccâcî*'ye yönelttiği eleştiriler örnekler eşliğinde detaylı bir şekilde incelenecektir.

¹⁰² el-Kutubî, *Fevâtu 'l-Vefeyât*, III, 110; Kabâve, *İbn 'Uşfûr ve 't-Taşrif*, s. 67.

¹⁰³ el-Merrâkûşî, *ez-Zeyl ve 't-Tekmile*, III, 349.

¹⁰⁴ el-Kutubî, *Fevâtu 'l-Vefeyât*, III, 110.

¹⁰⁵ el-Kutubî, *Fevâtu 'l-Vefeyât*, III, 110.

¹⁰⁶ eş-Şafedî, *el-Vâfi*, XXII, 166; el-Kutubî, *Fevâtu 'l-Vefeyât*, III, 110.

¹⁰⁷ el-Kutubî, *Fevâtu 'l-Vefeyât*, III, 110.

¹⁰⁸ el-Kutubî, *Fevâtu 'l-Vefeyât*, III, 110; Kâtib Çelebî, *Keşfu 'z-Zunûn*, II, 1612; Kabâve, *İbn 'Uşfûr ve 't-Taşrif*, s. 68.

¹⁰⁹ Brockelmann, *Târîhu 'l-Edebi 'l-Arabî*, V, 366.

¹¹⁰ el-Ğabrîni, *Unvânu 'd-Dirâye*, 318-319.

İKİNCİ BÖLÜM

ŞERHU CUMELİ'Z-ZECCÂCÎ'NİN İNCELENMESİ

1. Arap Edebiyatında Şerh Geleneği

1.1. Şerh Hakkında Genel Bilgiler

Arapçada şerh, açmak, yarmak, uzuvdan bir parça et kesmek, eti uzun ve ince şekilde kesmek, bir şeyi genişleterek yaymak, kapalı bir hususu îzâh ederek açığa çıkarmak, anlaşılır hale getirmek gibi manalara gelmektedir.¹¹¹ Terim anlamlarıyla şerh; sözlü ya da yazılı olarak sonuncu mana esas alınarak yapılan açıklamalara, her hangi bir eserin bütününe ya da kelime be kelime açıklanan ibarelere dâir daha geniş izahları içeren eserlere denir.¹¹²

“Hâşiye” genellikle muhtasar yazılmış meşhur bir metnin şerhi üzerine yapılmış, metin ve şerhteki bazı kelime ve terkiplere yahut metinde geçen âyet, hadis, şiir, özel isim, gibi hususlara dair kısa açıklamalardır. Şerh türü ise eserin bütününe dair daha geniş izahları içerir. Daha sonraları şerh mahiyetindeki müstakil eserlere teknik bir terim olarak hâşiye de denilmiştir. (عَلَّقَ) kökünden türeyen “iliştirme, iliştirilen nesne ve eklenen not” anlamındaki “ta’lik” de terim olarak hâşiye amacıyla yapılan ilâveler ve açıklamalardır. Şerh ve hâşiye niteliğindeki çalışmalara da tevazu amacıyla ta’lik denildiği görülür.¹¹³

Bir telif türü olarak ortaya çıkan şerhin başlangıcı Rasûlullah (sav) ve Sahabe dönemine kadar uzanır. Rasûlullah (sav) bazı Kur’ânî meseleleri tefsir ederken garîb kelimeleri şerh edip ardından hükümleri açıklamış sahabe de anladıklarını Rasûlullah’tan alıp ayetleri şerh etmiştir. Ayetlerdeki mefhum mananın kastının ne olduğunu anlama arzusu İslâm kültüründe şerhin başlangıcı kabul edilebilir. Dil bilimi,

¹¹¹ Ebu’l-Fađl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem b. Alî b. Manzûr el-İfrîkî, *Lisânu’l-‘Arab*, Dâru Sâdır, 3. bs. Beyrut, 1414, XV, 497; İbrahim Mustafa v.d., *el-Mu‘cemu’l-Vasîf*, Dâru’d-Da‘ve, y.y., t.y., I, 477; Şemseddin Sami, *Ķâmûs-i Türkî*, İstanbul, 1989, s. 773.

¹¹² Şemseddin Sami, *Ķâmûs-i Türkî*, s. 773; Tefvîk Rüştü Topuzoğlu, “Hâşiye”, *DİA*, İstanbul, 1997, XVI, 420; Sedat Şensoy, “Şerh”, *DİA*, İstanbul, 2010, XXXVIII, 555.

¹¹³ Topuzoğlu, “Hâşiye”, *DİA*, XVI, 419-420.

belâgat, tarih, biyografi gibi pek çok alanda ortaya konulan şerh edebiyatı, karakteristik özelliklerini Kur'ân-ı Kerîm'i daha iyi anlamaya yönelik araştırmalara borçludur.¹¹⁴

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bazı sözlerini anlamayan sahâbenin sorularına verdiği cevaplar hadiste şerhin ilk örneklerini oluşturur.¹¹⁵ Peygamberimizin bir mecliste, "Zalim de olsa mazlum da olsa kardeşine yardım et." diye buyurması üzerine sahâbîler zalime nasıl yardım edileceğini sormuşlar. Rasûlullah (s.a.v.) da zalimin zulmüne mani olmanın kendisine yardım sayılacağını ifade ederek sözünü şerh etmiştir.¹¹⁶

Arap dili bazı garîb ve tuhaf kelimeleri barındırdığından, âlimler Câhiliye şiirleri, ilk dönem eserler ve diğer yerlerde geçen lafızları açıklama gereği duymuşlardır. Şerh döneminin başlangıcının kesin bir şekilde tesbiti mümkün değildir. Bununla birlikte hicrî ikinci asırla beraber bu amaçla yazılan ve İslâm literatüründe zengin bir miras oluşturan şerh türü eserlerin ortaya çıktığı söylenebilir. Bunları esere bazı ziyade ve eleştiriler ile göndermeler yapma, başta bitirilen eseri yok sayma gibi amaçlarla yazılan başka telifler takip etmiştir. Daha sonra dil bilimciler Arap dili ve edebiyatı alanında büyük miktarlara ulaşan şerh türü eserler derlemeye başlamışlardır. Bunların en meşhuru Arap gramerinin günümüze kadar gelen en eski çalışması olarak bilinen es-Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796) *el-Kitâb*'ı üzerine yapılan şerhlerdir. Ayrıca *el-Kitab*'daki şiirler üzerine çok sayıda şerh kaleme alınmıştır. Dolayısıyla bu ve bundan sonraki faaliyetler âlimler tarafından ilmî şerhin başlangıcı olarak kabul edilmiştir.¹¹⁷

Şerh geleneğinin gelişiminde mezheb imâmalarının katkısı büyüktür. Öğrenciler için fıkıh ilminde meşhur olan metinlerdeki kapalı hususların giderilmesi ve fikhî meselelerin beyan edilmesi gerekmiştir. Bu nedenle metinleri şerh eden hacimli kitaplar ortaya çıkmıştır. Zamanla yazılan şerhlerin sayısı çoğalmış, muteahhîrûnun

¹¹⁴ Abdullah Muhammed el-Habeşî, *Câmi 'u 'ş-Şurûh ve 'l-Havâşî*, Mecme'us-Sekâfi, Ebû Zabî 1425/2004, I, 7; Tunca Kortantamer, "Teori Zemininde Metin Şerhi Meselesi", *TDEAD*, Ege Üniv. Edbiyat Fakültesi Yayınları, Sy. 8, İzmir, 1994, s. 3.

¹¹⁵ Bkz. Taşköprîzâde Ahmed Efendi, *Mevdu 'âtu 'l-'ulûm*, trc. Kemaleddin Mehmed Efendi, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1313, II, 13; Mehmet Efendioğlu, "Şerh", *DİA*, İstanbul, 2010, XXXVIII, 559.

¹¹⁶ Tirmizî, "Fiten", 68.

¹¹⁷ el-Habeşî, *Câmi 'u 'ş-Şurûh ve 'l-Havâşî*, I, 7-8.

sanatı haline gelmiştir. Böylelikle şerh fıkıh alanında baskın bir telif türü olmuştur. Ancak fıkıh âlimleri, dil bilimciler ve nahivciler şerh ilmini kökleştirdikten sonra delillerini tam olarak getirebilmişlerdir. Şerhi ilk ele alanlar nahivcilerdir. Daha sonra fakihlerce geliştirilmiştir.¹¹⁸

Şerh ve hâşiyeler döneminin başlangıcının kesin bir şekilde tesbiti mümkün değildir. Ancak Memlûklerin son dönemi ve Osmanlılar dönemini şerh ve hâşiye çalışmalarının en yoğun olduğu devir olarak kabul etmek mümkündür. Bu dönemlerde ilmî faaliyetler metinlere yapılan şerhlerle canlanmıştır. Memlûk dönemi uleması metin ve şerhlere, hâşiye ve takrirlerle tasnif faaliyeti yapan ilk ulema sayılır. Sonra onları Osmanlı dönemi âlimleri takip eder.¹¹⁹

Şerh ve hâşiyeler hicrî VIII. mîlâdî XIV. asırda revaç bulan bir telif yöntemi olmuş ve bu dönem “Şârihler Asrı” olarak nitelendirilmiştir. Bu dönemde yeni eserler telif etmek yerine daha önce yazılan klasik metinler şerh ya da ihtisâr edilmiştir. Bu şerhler üzerine de hâşiye ve ta’likler yapılmıştır. Yazılan şerh veya hâşiyeler şöhret bulunca İslâm âleminin dört bir yanından öğrenciler bu şerhleri okumak, dinlemek veyâ ezberlemek için ilmî seyahatler yapmışlardır. Hocasının yanında kitabını tamamlayan talebeler icâzet alıp ders okutabilme salahiyetine kavuştuklarında, buldukları beldedeki insanların anlama kapasiteleri farklı olduğu için bu şerh veya hâşiyelere ikinci bir şerh, hâşiye veya ta’likât yazma mecburiyetinde kalmışlardır. Böylelikle “Şerhu’ş-Şerh”, “Hâşiye ‘alâ’l-Hâşiye”, “Ta’lika ‘ala’ş-Şerh” “Ta’likâ ‘alâ’l-Hâşiye” şeklinde telifler ortaya çıkmıştır.¹²⁰

Genellikle ilim tedrisi için kullanılan baskın bir telif türü haline gelen şerh geleneğinin İslâm âleminde bir donukluk ve taklidi başlattığı iddiaları ileri sürülmüştür. Şerhler orijinal bir telif olarak itibar edilmeyip asıl üzerine yapılan bir

¹¹⁸ el-Habeşî, *Câmi ‘u’ş-Şurûh ve’l-Havâşî*, I, 8.

¹¹⁹ Abdullah b. ‘Uveykıl es-Selmî, “el-Mutûn ve’ş-Şurûh ve’l-Havâşî ve’t-Takrîrât fi’t-Te’lîfi’n-Nahvî”, *Mecelletu’l-Ahmediyye*, Sy. 4, Dubâi, 1999, VIII, 259-260; el-Habeşî, *Câmi ‘u’ş-Şurûh ve’l-Havâşî*, I, 8.

¹²⁰ Buṭrus el-Bustânî, *Dâiratu’l-Me’ârifî’l-İslâmiyye*, Merkezu’ş-Şârikatî li’l-İbdâ’i’l-Fikrî, Ürdün, t.y., XI, 178; Yüksel Çelik, *es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî’nin el-Misbâh fi Şerh el-Miftâh Adh Eserinin Tahkik ve Tahlili* (doktora tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009, s. 5.

çalışma sayılsa da bazı zorluklar ve özellikler taşıdığı açıktır. İbn Haldûn (ö. 808/1406) âlimlerin Buḥârî'ye şerh yazmayı ağır ve müşkil bir iş kabul ettiklerini kaydederek şerh faaliyetindeki zorluğa dikkat çekmiştir.¹²¹

Tüm bunlara rağmen zikredilecek sebeplerden ötürü şerhe duyulan ihtiyacın karşılanması gerektiği ortadadır. Şerhler ve şerh yazma gerekçeleri incelendiğinde iddiaların yerinde olmadığı görülür.

1.2. Şerhlerin Yazılış Sebebi

Şerhler, bir ilim sahasında şöhret kazanmış genellikle muhtasar metinlerdeki kapalı ifadelerin açıklanması, örneklerin çoğaltılması, eksikliklerin tamamlanması, mevcut hataların zikredilmesi ve giderilmesi amaçlarıyla kaleme alınan eserlerdir.¹²²

Şârihlerin temel hareket noktası, okuyucuların farklı bilgi ve birikimini göz önüne alarak muhatabı bilgilendirmek, metni anlaşılır kılmak, öğrenme ve ezberleme kolaylığı sağlamak ve ilmî tartışmalar yapmak amaçlarıyla eserleri şerh etmek olmuştur.¹²³

Kâtip Çelebi (ö. 1067/1656), her müellifin, eserini telif ederken herhangi bir açıklamaya ihtiyaç duyulmadan eserinin bizâtihi anlaşılması amacıyla olduğunu, ancak bir eserin üç durumda şerh edilmeye ihtiyaç duyduğunu ifade eder.¹²⁴

Birincisi, müellifin maharet mertebesi ve ilmi seviyesinin yüksek oluşudur. Yazar sahip olduğu zekâ, güzel ifade etme tarzı, lafız incelikleri, vecîz ibâreleri ile anlatmak istediği konuyu ortaya koyar. Her okuyucu aynı anlama düzeyine sahip olmadığından anlaşılması güç olan ifadelerin açıklanması ve daha basit ibarelerle anlatılması için âlimler şerh yapma gereğini duyarlar.

¹²¹ Bkz. İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed Ḥasen el- Ḥadramî el- Mağribî et-Tûnisî *Muḳaddime*, trc. Zâkir Kadirî Ugan, Ankara, 1970, II, 477.

¹²² Şensoy, "Şerh", *DİA*, XXXVIII, 555.

¹²³ es-Selmî, "el-Mutûn ve 'ş-Şurûh", *Mecelletu'l-Aḥmediyye*, s. 260; İsmail Lütfî Çakan, *Hadis Edebiyatı*, Dizerkona Matbaası, İstanbul, 1985, s. 132; Harun Anay, "Bir Osmanlı Düşüncesinden Bahsetmek Mümkün mü?", *Dergâh*, Sy. 76, İstanbul 1996, s.12-14; İsmail Kara, "Unuttuklarımı Hatırla! Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, Sy. 28, (2010/1), XV, 17.

¹²⁴ Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-Zunûn*, I, 36.

İkincisi, müellifin farklı ilim alanlarında bilgi verirken ayrıntıya girmeyerek bilgileri düzensiz bir şekilde sunması ve verilen hükümlerdeki illet yetersizliğidir. Farklı ilimlerdeki temel bilgilere de yer vererek bunları bir tertip içerisinde okuyucuya sunmak ve illetleri açıklamak amacıyla eserler şerh edilir.

Üçüncüsü ise, eserde mecâzî kullanımların bulunması ve birden çok manaya gelebilecek ifadelerin olmasıdır. Yazarın asıl maksadının açıklanması ve yorumlanması sebepleriyle telif edilen eserlere şerh yazılır.¹²⁵

1.3. Şekil Bakımından Şerhler

Şekil bakımından şerhler üç farklı türüyle göze çarpar. Söz ve ibareyle şerh (شَرِّحَ بِالْقَوْلِ وَ الْعِبَارَةِ) türünde şârih, metindeki ibarelerin kastını açıklamaya çalışırken metin cümlelerini bazen tamamen bazen de kısmen kaleme alır. Ayrıca açıkladığı ibarenin kendi cümlesinden ayırt edilmesi amacıyla (قَالَ - أَقُولُ) gibi ifadeleri zikreder.

Bu çeşit şerh türü çoğunlukla muteahhîr ulemâ tarafından kullanılır. Teftazânî'nin (ö. 792/1390) *Şerhu'l-Makâşid*'i ve Mahmûd b. Abdîrahmân el-İsfahânî'nin (ö. 749/1349) *Meţâli 'u'l-Enzâr*'ı bu türün örneklerindedir. İbn 'Uşfûr'un (ö. 669/1270) *ez-Zeccâcî*'nin (ö. 337/949) *el-Cumel*'ine yaptığı şerhi de bu çeşit şerh kategorisine girmektedir.¹²⁶

(قَوْلُهُ) ifadesiyle metnin sadece şerhe konu olan bölümüne işaret edilen bir diğer şerh türünde metnin tamamı ya hâmişte ya da sayfa başında veya satır aralarında verilir. İbn Hacer el-'Askalânî (ö. 852/1449) ve el-Kirmânî'nin (ö. 786/1384) *el-Buĥârî*'nin (ö. 256/870) *el-Câmi 'u's-Şaĥîĥ*'i üzerine yazdıkları şerhler bu türe örnektir.¹²⁷

Mezc (iç içe girmiş) usulüyle yazılmış olanlar ise metin ve şerhin birbirine katıldığı şerhlerdir. Muteahhîr dönemdeki şerhlerin çoğu bu niteliktedir. Memzûc şerh

¹²⁵ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 36-37.

¹²⁶ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 37; el-Habeşî, *Câmi 'u's-Şurûĥ ve 'l-Havâşî*, I, 9-10.

¹²⁷ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 37; el-Habeşî, *Câmi 'u's-Şurûĥ ve 'l-Havâşî*, I, 9-10.

denilen bu türden eserlerde metne (م) veya naşş anlamında (ص) harfleriyle, şerhe de (ش) harfiyle işaret edilebilmektedir. Veyahut metni üstüne bir çizgi çekmek, kırmızı renkte ya da parantez içinde yazmak suretiyle metin şerhten ayırt edilir. Ancak muhtemel yanlışlık ve karışıklık olabileceği dile getirilir. Bu tür şerhe örnek olarak ez-Zebîdî'nin (ö. 1205/1791) *Tâcu'l-'Arûs fi Şerhi'l- Kâmûs*'u verilebilir.¹²⁸

1.4. Şârihin Uyması Gereken Kurallar

Her çalışmanın kendisine has bir disiplini olduğu gibi şerh edebiyatının da birtakım özellikleri vardır. Şârihin bir yazar gibi gerekli hususlara dikkat etmesi, diğer yazarlardan farklı olarak da mevcut olan âdâba riayet etmesi ve özel bir üslubu kullanması îcâb eder.¹²⁹ Kâtib Çelebî (ö. 1067/1656), *Keşfu'z-Zunûn*'da dikkat edilmesi gereken hususları şöyle kaydetmiştir:¹³⁰

Şârih, şerhettiği metin üzerinde mümkün mertebe çaba sarf etmekle sorumludur. Yazarı eleştiren ve muhalif bir şârih olmamalı, metni iyi anlamaya çalışmalı ve gerektiği yerlerde de yazarı savunmalıdır. Uygun bir yorum imkânı bulunmayan bir ifade ile karşılaştığı zaman, adâlet ve insaf sınırlarını zorlamadan karalamaya kalkmadan ta'riz veya tasrih yoluyla ona dikkat çekmekle yetinmelidir. Zîra insan nisyan ile malûldür, kalem de zaten masum değildir. Bütün istenilenleri farklı yerlerden hatasız olarak derleyip toparlamak daima mümkün değildir. Yine her yazarın her kitapta her şeyi noksansız olarak ortaya koyması da beklenmemelidir. Buna binâen, geçmiş ulemâyı ta'n etmekten geri durmak uygun düşer. Ta'nı gerektiren bir

¹²⁸ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 37; el-Habeşî, *Câmi'u's-Şurûh ve'l-Havâşî*, I, 9-10.

¹²⁹ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 133.

¹³⁰ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 38. Kâtib Çelebî'nin zikrettiği hususlar, el-Habeşî'nin *Câmi'u's-Şurûh ve'l-Havâşî* (c.I, s.5-11) ve İsmail Lütfi Çakan'ın *Hadis Edebiyatı* (s.133) adlı eserlerinden istifade edilerek kaydedilmiştir.

durumu açıkça tayin etmeden (قِيلَ), (ظَنَّ), (قَالَ بَعْضُهُمْ), (ظَنَّ بَعْضُهُمْ), (أَعْتَرَضَ), (أَحْيَبَ) vb. lafızlarla beyân etmek münasip olur.

Muteahhirûndan fazilet sahibi âlimler, mutekaddimûna açıkca ret ve onlara itirazdan teeddüp etmişlerdir. Geçmiş ulemâ hakkında kötü düşünecek ve yanlış kanaatlere sahip olacaklara fırsat vermemek için anılan şekillerde münasip usluplar geliştirmişlerdir. Tabi böyle davranmakta, mutekaddim ulemânın şanını yüceltmek de vardır. Görülen hataları daha çok müstensihlerin karıştırmış olması ihtimaliyle, açıklama yolunu tercih etmişlerdir. Böyle bir yolla açıklamaya imkân bulamadıkları takdirde de; ‘Mutekaddimûn araştırma ve yazmaya aşırı derece düşkünlükleri sebebiyle eserlerini yeniden gözden geçirmeye vakit bulamamışlardır.’ diye savunmuşlardır. Bazı kimselerin; ‘Şu ifadeler kelimesi kelimesine falana aittir.’ şeklindeki tenkitlere de: ‘Biz bu türlü tenkitlerin bulunmadığı hiçbir eser hatırlamıyoruz. Muteahhirûnun, hattâ mutekaddimûnun kitapları bile bu tür nakillerden hâli değildir. Bunlar, bu ifadeleri değiştirmeye güçleri yetmediği için değil, vakit zayi etmemek için böyle davranmışlardır.’ diyerek cevap vermişlerdir. Yine kimilerinin ‘Kendilerine ait olmayan fikirleri kendilerine mal etmeye kalkmışlar.’ diye yaptıkları ayıplamalara karşı da; ‘Eğer bu dediğiniz doğru ise; O, ayakların birbirini izlemesi gibi zihinlere de aynı fikirlerin doğmuş olmasının bir sonucudur. Öncekilere gelen fikir sonrakilere de gelmiştir.’ diyerek savunmuşlardır.

en-Neseffî'nin (ö. 537/1142) *Metnu'l-Akâid* adlı birkaç sayfalık eseri üzerine Sa'duddîn et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) yazdığı meşhur eseri *Şerhu'l-Akâid*'in başında neler yaptığını izah ederken, bir şerh çalışmasında yapılacak hususları şöyle zikreder:

“Bu eseri (Metnu’l-‘Akâid’i), mücmel konuları tafsil ederek, anlaşılması güç yerleri açıklayarak, kapalı ve dürülü kısımlarını ortaya sererek ve gizli yönlerini izah ederek şerh etmeye gayret ettim. Bununla beraber özetleme ve düzenleme işini yaparken sözleri esas maksadına yönelttim; açıklamalarda esas gayeye işaret ettim; meseleleri zihinlere yerleştirdikten sonra araştırdım; delilleri, bütün açıklığı ile ortaya koyduktan sonra inceledim; maksatları sergiledikten sonra izah ettim; özetleme ve kısaltma işiyle birlikte faydaları çoğalttım; uzatma ve usandırma işini bir yana bırakarak sözü kısa kestim; çok kısa ve müphem, çok uzun ve anlaşılmaz şekilde yazı yazmaktan uzak kaldım.”¹³¹

Verilen bütün bu bilgilerden hareketle şârihin bir metni şerh ederken dikkat etmesi gereken hususlar şöyle sıralanabilir:

1. Şerh edeceği metni iyi anlamalıdır.
2. Şerhi okura bıkkınlık verecek derecede uzatmamalı, ifadeleri kapalılık bırakacak kadar kısa tutmamalıdır.
3. Ayrıntılara girmeden metinde esas anlatılmak istenen gayeye vurgu yapmalıdır.
4. Metinde karmaşık anlatılan konuları düzenlemelidir.
5. Konuyu okuyucunun zihnine yerleştirmek için örneklerle delil getirmelidir.
6. Gereken yerlerde yazarı savunmaya gayret etmelidir.
7. Yanlış veyâ eksik bir ifâde ile karşılaştığı zaman, eleştiride aşırıya gitmeden münâsib bir üslupla itirâz etmeli ve ifadeye açıklık getirmelidir.

¹³¹ Sa‘duddîn Mes‘ûd b. Ömer et-Teftâzânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi - Şerhu’l-‘Akâid*, trc. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 1980, 91-92.

8. Metinde karşı çıkılması gereken bir husus olduğunda (فِي) “şöyle denir”, (ظَنَّ) “şöyle düşünmüştür”, (قَالَ بَعْضُهُمْ) “bazıları şöyle der”, (ظَنَّ بَعْضُهُمْ) “bazıları şöyle düşünür”, (وَهُمْ) “yanılmıştır”, (أَعْتَرَضَ) “itiraz edilmiştir”, (أُجِيبَ) “şöyle cevap verilir” gibi ifadeler kullanarak îzâhât getirmelidir.

1.5. Şerh Yazımına Yöneltilen Eleştiriler

İslâmî ilimler tarihinde önemli bir yeri olan şerh geleneği birtakım tenkitlere hedef olmuştur. Şerhlerde anlam ve içerikten çok lafız üzerinde durulması, örneklerin tekrar edilmesi, aynı konularda pek çok görüşün bir arada toplanması, gereksiz uzatmalarla konuların anlaşılmasının zor hale getirilmesi gibi tenkitler bunların başında gelir. Bununla birlikte birçok şerhin genellikle ilim dünyasına yeni katkılarda bulunmadığı, üslûbunun zor ve yönteminin karmaşık olduğu iddia edilmiştir. Şerh ve hâşiye yazımının ön plana çıktığı hicrî VIII. asrın ilmî ve fikrî faaliyetler açısından duraklama ve gerilemeyi temsil ettiği ileri sürülmüştür. Şârihlerin ekseriyetinin kadim Arap üslûbuna tam anlamıyla vâkıf olamadıkları, edebî seviye bakımından yetersiz kaldıkları, bazılarının da nahiv hataları yaptıkları iddiasında bulunulmuştur.¹³²

Şerhlerde görülen güçlüklerin büyük ölçüde konuların derinlemesine ele alınması nedeniyle ortaya çıktığı söylenmiştir. Ayrıca ilim adamlarının zor meseleleri anlama ve çözme kabiliyetleriyle diğerlerinden ayrıldıkları, bunun kusur değil üstünlük sayılması gerektiği ifade edilmiştir. Şerhin baskın telif türü olarak kullanıldığı dönemde kaleme alınan eserlerin pedagojik eğitim kaidelerine uymadığı görüşü de isabetsiz görülmüş; eğitimin metin, şerh, hâşiye ve ta‘lik sıralamasıyla yapıp tadrîcîlik metodu çerçevesinde ele alındığı belirtilmiştir. Şerhlerin gereksiz bilgilerle dolu ve karmaşık olduğu şeklindeki iddialar bütün şerhler için geçerli değildir. Böyle addedilen eserlerin bu tür eser yazma usulünün dönemin şartları ve ilim

¹³² el-Habeşî, *Câmi‘u’ş-Şurûh ve’l-Havâşî*, I, 8; es-Selmî, “el-Mutûn ve’ş-Şurûh”, *Mecelletu’l-Ahmediyye*, s. 264.

anlayışından ötürü olduğu, tarihî bağlam göz ardı edilmeden değerlendirme yapılması gerektiği de vurgulanmıştır.¹³³

Şerhin mezhebî taassub ve rekâbetin sonucu olarak ortaya çıktığı ve böyle şerhlerin de ilmî seviyeden uzak, öznel yorumlar barındırabileceği belirtilmiştir. Ancak şerhçilik meselesine âlimlerin birbirlerinden etkilenmeleri ve aynı ilmî faaliyet içine girdikten sonra benzer yorumlar getirmeye çalışmaları, bazen de karşı görüştekilere itirazda bulunmaları şeklinde daha ılımlı bakmak gerektiği ifade edilir. Şâfiî âlimlerin mantık kurallarına uygun yazdığı eserlerin Hanefîlerce ısrarla ders kitabı olarak okutulması bu durumun örneğidir.¹³⁴

Tercümeler devrinde, şerh ve hâşiye geleneği için, önceki filozofların eserleri üzerine hem mütercimler hem de felsefeyle ilgilenenler tarafından şerh, hâşiye ve telhisler yazılması önemle kaydedilmesi gereken bir husustur.¹³⁵ Hasan Hanefî felsefi şerhlere yöneltilen tenkitler konusunda diğer şerh türleri için de geçerli olabilecek şöyle bir izahta bulunmuştur:

“(Hicri) III. asırla birlikte (felsefi) şerh ve telif hareketleri gözlenmeye başlamıştır. Şerh, şarkiyatçıların büyük bölümünün söylediği gibi herhangi bir ibareyi inşâî sigalarla veya benzeşen lafızlarla ifade etmeye çalışıp, doğrudan çok hata eden, güzel anlamadan çok yanlış anlayan, ayırtırmadan çok karıştıran ve açıklık kazandırmadan çok muğlaklaştıran bir ameliye değildir. Aksine şerh, tarihten bağımsız bir mananın kazandırılması gayesiyle metnin yeniden canlandırılması ve özümsemesidir. Şerh; aklî faraziyenin, felsefi maksadın, mantıkî ahengin ve mutlak hikmetin beyanını hedefler. Nitekim birçok şerh çalışmalarında bunu görmek mümkündür. (...) Şerh, ibare ve lafızların göz ardı edilmesiyle beraber müstakil

¹³³ es-Selmî, “el-Mutûn ve’ş-Şurûh”, *Mecelletu’l-Ahmediyye*, s. 265-271; Dil öğretimindeki yöntembilim hakkında ayrıca bkz. Mücahit Küçüksarı, “Dil Öğretimindeki Metodoloji ve Yaklaşım Farklılıkları Bakımından İbn Âcurrûm’un el-Muqaddimetu’l-Âcurrûmiyye’si ve Birgivî’nin el-‘Avâmil’i Üzerine Bir İnceleme”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sy. 1, 2018, LIX, 221-250.

¹³⁴ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 135-137.

¹³⁵ Harun Anay, “Felsefe”, *DİA*, İstanbul, 1995, XII, 319-330.

manalarla ilişkide bulunma gücüdür. (...) Öyleyse tercüme ve şerh hareketinde hedef, sonsuza dek bu eserleri öğrenme gayesiyle kavramaya çalışmak değildi. Aksine hedef, İslâmî aklı uyandırarak tehlike ve güvenlik noktalarına karşı dikkatini çekmek ve onu yaratıcılık ve ibdâ yoluna sokmaktı. Tercüme araç, gaye ise ibdâ idi.”¹³⁶

Her ne kadar şerhin revaç bulduğu hicrî VIII. asır için ilmî bakımdan gerileme ve duraklama devri nitelenmesi yapılırsa da bu dönemde pek çok âlim yetişmiş, kaynaklara dönüş hareketi başlamış, değerlendirilen kaynaklar cedel ve münazara ilmîni kuvvetlendirmiş bu sayede de ilmi faaliyetler canlanmıştır.

2. ez-Zeccâcî ve el-Cumel Adlı Eseri

ez-Zeccâcî (ö. 337/949), Saymere’de doğmuş ve Nihâvend’de büyümüş olup tam adı Ebu’l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk ez-Zeccâcî’dir.¹³⁷

“Zeccâcî” nisbesini hocası Ebû İshâk ez-Zeccâc’a olan yakınlığından ve uzun süre onun yanında kalmasından ötürü almıştır.¹³⁸ Tahsilini ilerletmek amacıyla Bağdat, Halep, Dimeşk, Taberiye ve Eyle gibi merkezlere ilim tahsili için gitmiş, başta ez-Zeccâc (ö. 311/923) olmak üzere İbn Keysân (ö. 320/932), Ebû Bekir b. Şukayr (ö. 317/930), İbn Rustem eṭ-Ṭaberî (ö. 310/923), İbnu’l-Ḥayyât (ö. 300/913), İbnu’s-Serrâc (ö. 316/929), Ebû Mûsâ el-Ḥâmiḍ (ö. 305/917), el-Aḥfeş el-Asğar (ö. 316/928), Ebû Bekir İbnu’l-Enbârî (ö. 328/940), Niḫaveyh (ö. 323/935), İbn Dureyd (ö. 321/933), Ebû Abdillâh Muhammed b. ‘Abbâs el-Yezîdî (ö. 316/928), Ebû Bekir eş-Şûlî (ö. 335/946) ve Ca’fer b. Kudâme (ö. 337/948) gibi çok sayıda dil ve edebiyat âliminden ders almıştır. ez-Zeccâcî bir süre Mekke’de bulunmuş ve *el-Cumel*’ini

¹³⁶ Hasan Hanefî, *İslâmî Araştırmalar*, çev. İbrahim Aydın - Ali Durusoy, İnsan Yayınları, İstanbul 1994, s. 18-23.

¹³⁷ Ebubekir Muhammed b. el-Hasen el-Endelûsî ez-Zubeydî, *Ṭabakâtu’n-Nahviyyîn ve’l-Luğaviyyîn*, thk. Muhammed Ebu’l-Faḍl İbrâhim, Dâru’l-Ma’rife, 2. bs., Kahire, 1973, s. 119; İbn Ḥayr el-İşbîlî, *el-Fihrist*, el-Mektebetu’l-Endelûsiyye, 2.bs. Bağdat, 1963, 308; Kemaluddîn Abdurrahman Muhammed b. el-Enbârî, *Nuzhetu’l-Elibbâ fî Ṭabakâti’l-Udebâ’*, Mektebetu’l-Menâr, Ürdün, 1985, s. 127; Cemâluddîn Ebu’l-Ḥasen Ali b. Yûsuf el-Kıfî, *İnbâhu’r-Ruvât ‘alâ Enbâhi’n-Nuhât*, thk. Muhammed Ebu’l-Faḍl İbrahim, Dâru’l-Fikru’l-‘Arabî, Kâhire, 1986, II, 160.

¹³⁸ Celâluddîn ‘Abdurrahmân, b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Buğyetu’l-Vu’ât fî Ṭabakâti’l-Luğaviyyîn ve’n-Nuhât*, el-Mektebetu’l-‘Asriyye, Lübnan, 1965, II, 77.

burada kaleme almıştır.¹³⁹ Rivayetlere göre ez-Zeccâcî *el-Cumel*'in her bir bölümünü bitirdiğinde bir hafta boyunca Ka'be'yi tavaf edip Allah'tan (c.c.) bağışlanma dilemiş ve eserini okuyan herkes için faydalı olsun diye Allah'a (c.c.) niyazda bulunmuştur.¹⁴⁰

ez-Zeccâcî'nin vefat tarihi ve yeri kaynakların çoğunda 337/949 yılı¹⁴¹ Dımaşk veya Taberiye şeklinde kayda geçmiştir.¹⁴² Bununla beraber 339/951¹⁴³ veya 340/952 yılında vefat ettiğini söyleyenler de vardır.¹⁴⁴

Basra ve Kûfe ekollerinin her ikisinden de faydalanan ez-Zeccâcî nahiv, lugat ve edebiyat alanlarında kabul görmüş, taklitçiliğe karşı, önde gelen yenilikçi bir âlim olmuştur. Eserlerinin çokluğundan dolayı kendisine “Şâhibu't-teşânîf” unvanı verilmiştir.¹⁴⁵

Kaynaklarda *el-Cumelu'l-Kubrâ* şeklinde de zikredilen *el-Cumel fi'n-Nahv*, ez-Zeccâcî'nin nahiv alanındaki en önemli eseridir.¹⁴⁶ Yazarından daha çok meşhur olduğu için ez-Zeccâcî, “Şâhibu'l-Cumel” adıyla anılmıştır. Kitap yazıldıktan sonra birçok kişi *el-Cumel*'i okumuş, hatta ezberlemiş ve başkalarına okutmuştur.¹⁴⁷ *el-Cumel*, Ebû 'Alî el-Fârisî'nin (ö. 377/987) *el-İdâh*'ı ile İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) *el-*

¹³⁹ Mâzin el-Mubârek, *ez-Zeccâcî Hayâtuhu ve Âsâruhu*, Dâru'l-Fikr, 2. bs., Dımaşk, 1984, s. 7-11.

¹⁴⁰ el-Kıfî, *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât*, II, 161; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 77; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, thk. Abdulkâdir el-Arnaûf 1. bs., Dâru İbn-i Kesîr, Beyrût-Dımaşk, 1406/1986, IV, 220. ez-Zeccâcî'nin hayatı ve eserleri, ilmî ve edebî şahsiyeti hakkında bilgi edinmek için ayrıca bkz. Murat Tala, *ez-Zeccâcî ve el-Emâlî Adlı Eserinin Arap Dili ve Edebiyatında Yeri ve Değeri*, (yüksek lisans tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2011.

¹⁴¹ ez-Zubeydî, *Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Lugaviyyîn*, s. 129; el-Kıfî, *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 161.

¹⁴² es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 77; Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Huseyn b. Hibetullah b. Abdullah eş-Şâfî İbn 'Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, thk. Ali Şîrî, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1996, XXXIV, 204.

¹⁴³ Şemsuddîn Ebu'l-Meâlî Muhammed b. Abdurrahman İbnu'l-Ğazzî, *Dîvânu'l-İslâm*, thk. Seyyid Kesrevî Hasen, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990, II, 384; Bessâm Abdulvehhâb el-Câbî, *Mu'cemu'l-A'lâm Mu'cemu Terâcim li Eşheri'r-Ricâli ve'n-Nisâi mine'l-'Arabi ve'l-Musta'rabîne ve'l-Musteşrikîn*, el-Ceffâz ve'l-Câbî, Limasol, Kıbrıs, 1987, s. 278.

¹⁴⁴ İbn Hâllikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, III, 136; İbn Tağriberdi, en-Nucûmü'z-Zâhire, Kâhire, 1929, III, 302; el-Mubârek, *ez-Zeccâcî Hayâtuhu ve Âsâruhu*, s. 8-9.

¹⁴⁵ İbnu'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, 219.

¹⁴⁶ el-Kıfî, *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 160; Ebû 'Abdillah Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî, *Siyeru A'lâmin'n-Nubelâ*, thk. İbrahim ez-Zeybek, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1990, XV, 475; Abdalbâkî b. Abdulmecîd el-Yemânî, *İşâratu't-Ta'yîn fî Terâcimi'n-Nuhât ve'l-Lugaviyyîn*, thk. Abdulmecîd Diyâb, y.y., t.y., s. 180; İbnu'l-Ğazzî, *Dîvânu'l-İslâm*, II, 384.

¹⁴⁷ M. Sadi Çöğenli, “el-Cümelü'l-Kubrâ”, *DİA*, İstanbul, 1993, VIII, 114-115.

Luma 'ı yazılıncaya kadar Mısır, Mağrib, Endülüs, Hicaz, Yemen ve Şam bölgesinin müderrislerince ilgi görmüş ve önde gelen bir gramer kitabı olarak medreselerde okutulmuştur.¹⁴⁸ Eserin, *el-Cumelu's-Şuğra* ve *el-Cumelu'l-l-Kubrâ* olmak üzere iki farklı nüshası olduğu kaydedilir.¹⁴⁹ İbn 'Uşfûr, *el-Cumel*'in *el-Cumelu'l-l-Kubrâ* olan nüshasını esas almıştır.¹⁵⁰

el-Cumel basit ve anlaşılır bir dille yazılmış, üzerine çok sayıda şerh yapılmış, içerdiği örneklere (şevâhid) şerhler ve ta'likler yapılmıştır. Sadece Mağrib beldelerinde yazılan şerhlerin sayısının yüz yirmiye ulaştığı rivayet edilmiştir.¹⁵¹

el-Cumel üzerine yazılan şerhlerden bazıları şunlardır:¹⁵²

1. Ebu'l-Futûh Sâbit b. Muhammed el-Curcânî el-Endulusî'nin (ö. 431/1039) şerhi
2. Hâlef b. Feth el-Kaysî'nin (ö. 434/1042) şerhi
3. Ebu'l-'Alâ' el-Ma'arrî (ö. 449/1057) - *'Avnu'l-Cumel, Ta'lîku'l-Hules, İs'âfuş-Şadîk*
4. Tâhir b. Ahmed Bâbşâz el-Mısri (ö. 454/1062) - *ez-Ziyâde elletî Beyne's-Suğrâ ve'l-Kubrâ min Şerhi'l-Cumel*
5. Ebû Haccâc Yusuf b. Süleyman'ın (ö. 476/1083) şerhi
6. el-Baṭalyevsî (ö. 521/1127) - *İşlâhu'l-Haleli'l-Vâki' fi'l-Cumel*
7. Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Bâşez el-Ġirnafi'nin (ö. 528/1133) şerhi
8. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali Hamide el-Halebî'nin (ö. 550/1155) şerhi
9. Ebû 'Abbâs Ahmed b. Abdilcelîl et-Tedmurî'nin (ö. 555/1160) şerhi

¹⁴⁸ el-Kıfî, *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 161.

¹⁴⁹ el-Mubârek, *ez-Zeccâci Hayâtuhu ve Âsâruhu*, s. 26.

¹⁵⁰ Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Endelusi, *el-Mevfûr min Şerhi İbn 'Uşfûr*, thk. Ahmed Muhammed el-Cundî – Abdumelik Ahmed Şityevî, Câmî'atu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, Riyad, 2017, s. 64.

¹⁵¹ el-Kıfî, *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 160; el-Mubârek, *ez-Zeccâci Hayâtuhu ve Âsâruhu*, s. 26; İbnu'l-'Imâd, a.g.e., IV, s. 220; Ebu Muhammed Abdullah b. Esad b. Ali b. Suleyman el-Yâfi el-Yemenî el-Mekkî, *Mir'âtu'l-Cinân ve 'İbratu'l-Yekzân fi Ma'rifeti mâ Yu'teberu min Havâdîsi'z-Zemân*, *Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, Beyrut, 1997-1417, II, 249. *el-Cumel* şerhleri hakkında yapılan değerlendirmeler için ayrıca bkz. Tala, *ez-Zeccâci ve el-Emâlî Adlı Eserinin Arap Dili ve Edebiyatında Yeri ve Değeri*, s. 40.

¹⁵² Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 603-604; *el-Cumel*'in diğer şerhleri için bkz. el-Habeşî, *Câmî'u's-Şurûh ve'l-Havâşî*, II, 770-778.

10. Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh el-'Abkârî el-Kurtubî (ö. 567/1171) - Büyük ve küçük olmak üzere iki şerh yazmıştır.
11. İbnü'l- Hâşşâb Abdillâh b. Ahmed el-Bağdâdî'nin (ö. 567/1171) şerhi
12. Ali b. İbrâhîm el-Ensârî el-Belensî'nin (ö. 570/1174) şerhi
13. Ebu'l- Kâsım Abdurrahmân b. Abdullâh es-Suheyli'nin (ö. 581/1185) şerhi
14. Ali b. Kâsım b. Dekkâk el-İşbîlî'nin (ö. 605/ 1208) şerhi
15. Ali b. Abdullâh el-Vehrânî'nin (ö. 615/1218) şerhi
16. Ali b. Muhammed b. Yusuf b. eđ- Dâi' el-Kenânî'nin (ö. 680/1281) şerhi
17. Ebû İshâk İbrâhîm b. Ahmed el-Gâfîkî'nin (ö. 710/1310) şerhi
18. Cemâluddîn Abdullâh b. Yusuf b. Hişâm en-Nahvî (ö. 762/1360) - *el-Cumelu'l-Kubrâ*

el-Cumel üzerine bu kadar şerh yazılması, kitabın kendi sahasındaki önemine işaret etmektedir. Öteden beri şöhrete nail olan bu eser ve şerhleri, çağdaş dilcilerin çalışmalarına konu olmuştur. İbn 'Uşfûr'un (ö. 669/1270) *Şerhu'l-Cumel*'i de *el-Cumelu'l-l-Kubrâ* üzerine yazılmış en önemli şerhlerden biridir. Dolayısıyla nahiv alanında kıymeti büyük olan *el-Cumel*'in bu şerhi üzerinde inceleme yapmak faydalı olacaktır.

3. Şerhu Cumeli'z-Zeccâcî'nin Tanıtımı

İbn 'Uşfûr'un *ez-Zeccâcî*'nin *el-Cumel*'ine “eş-Şerhu'l-Kebîr”, “eş-Şerhu'l-Evsat” ve “eş-Şerhu's-Şağîr” olmak üzere üç ayrı şerhinin olduğu rivayet edilmiştir. *eş-Şerhu'l-Evsat*'ın günümüze ulaşmadığı kaydedilmiştir.¹⁵³ Kâtip Çelebî (ö. 1067/1657), Abdulkâhir el-Curcânî'nin (ö. 471/1079) *el-Cumel*'inden bahsederken İbn 'Uşfûr'un bu esere üç şerh yazdığını nakleder. Ancak kaynaklarda söz konusu üç şerhin *ez-Zeccâcî*'nin *el-Cumel*'i üzerine olduğu kaydedilmiş, bunun aksi bir söylemde bulunulmamıştır.¹⁵⁴

¹⁵³ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 210; el- Ğabrîni, *Unvânu'd-Dirâye*, 318; el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zehab*, VII, 575; Kâbâve, İbn 'Uşfûr ve't-Taşrif, s. 66-67; Ebû Hayyân, *el-Mevfûr min Şerhi İbn 'Uşfûr*, s. 64.

¹⁵⁴ Kâtip Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 602; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, II/310; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-Ârifîn Esmâ'u'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn*, Müessesetu't-Târîhi'l-Arabî, Beyrut, 1951, I, 712.

İbn ‘Uşfûr’a ait *el-Cumel* şerhlerinden ikisi günümüze ulaşmıştır. İlkinin bir nüshası Teymuriye Kütüphanesi’nde 332 numarada kayıtlı olup 747/1346 yılında Daru’l-Kutubu’l-Mısriyye’de basılmıştır. Diğer bir nüshası ise Leiden’de 43 numarada kayıtlıdır. İkincisinin bir nüshası Türkiye’de Süleymaniye Kütüphanesi Yenicami’de 1073; İtalya’da Ambrosiana Kütüphanesinde 154 numaralı kodla bulunur. İki nüsha da aynı kişi tarafından yazılmıştır.¹⁵⁵

3.1. Eserin Adı ve Müellife Nisbeti

İbn ‘Uşfûr, bu eserine mukaddime yazmamış ve açıkça özel bir isim vermemiştir. Daha sonraki kaynaklarda ise eserin adının genellikle “*Şerhu Cumeli’z-Zeccâcî*” olarak geçtiği görülmüştür.¹⁵⁶ Bunun yanı sıra eser için “*Şerhu’l-Cumel*”,¹⁵⁷ “*Ahkâmu İbn ‘Uşfûr*”¹⁵⁸ ve “*eş-Şerhu’l-Kebîr*” adları da kullanılmıştır.¹⁵⁹ Ebu Hâyyân, *el-Mevfur*’un mukaddimesinde halk arasında *eş-Şerhu’l-Kebîr* diye bilindiğini aktarmıştır.¹⁶⁰ Ayrıca Dünya kütüphanelerindeki şerh ve hâşiyelerle ilgili detaylı bir çalışma yapmış olan Abdullah el-Habeşî üç ciltlik eserinin ikinci cildinde *el-Cumel fi’n-Nahv* üzerine yapılan şerhler ve bu şerhlere yazılan hâşiyelerle ilgili ayrıntılı bilgi aktarmıştır. el-Habeşî İbn ‘Uşfûr’un şerhini “*Şerhu Cumeli’ş-Şağîr*” adıyla kaydetmiştir.¹⁶¹

Ebû Hâyyân’ın (ö. 745/1344) *İrtişâfu’d-Darab*, İbn Hişâm’ın (ö. 761/1360) *Muğni’l-Lebîb*, es-Suyûtî’nin (ö. 911/1505) *Hem’u’l-Hevâmi* ve Abdulkâdir el-Bagdâdî’nin (ö. 1093/1682) *Hizânetu’l-Edeb* gibi son dönem nahiv âlimlerinin eserlerinde, İbn ‘Uşfûr’a ait olduğu bilinen görüşler, *Şerhu Cumel*’den nakledilen

¹⁵⁵ Brockelmann, *Târîhu’l-Edebi’l-Arabî*, II, 174; İbn ‘Uşfûrel-İşbilî, *Şerhu Cumeli’z-Zeccâcî*, nşr. grş., I, 38; el-Habeşî, *Câmi’u’ş-Şurûh ve’l-Havâşî*, II, 775.

¹⁵⁶ Ebu’l-Feth Takıyyuddîn Muhammed b. Alî b. Vehb el-Kuşeyrî el-Kûsî, *Şerhu’l-İlmâm bi ehadîsi’l-ahkâm*, thk. Muhammed Hallûf el-Abdullah, Dâru’n-Nevâdir, Suriye, 2009, s. 73; Muhammed Maḥfûz, *Terâcimu’l-Muellifini’t-Tunusiyyîn*, Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, Beyrut, 1994, III, 393.

¹⁵⁷ Muhammed b. Hasan b. Sibâ b. Ebî Bekri’l-Cuzâmî Ebû Abdullah Şemseddin b. eş-Şâig, *el-Lemḥatu fi Şerhi’l-Melḥa*, thk. İbrahim b. Sâlim eş-Şâ’idî, ‘Imâdetu’l-Baḥsi’l-İlmî, Medine, 2004, I, 85.

¹⁵⁸ Kâtib Çelebî, *Keşfu’z-Zunûn*, II, 1910.

¹⁵⁹ Şihâbuddîn Ahmed b. İsmâil el-Kûrânî, *ed-Dureru’l-Levâmi’i fi Şerhi Cem’i’l-Cevâmi*, thk. Şâid b. Gâlib Kâmil el-Mecîdî, el-Câmi’atu’l-İslâmiyye, Medine, 2008, V, 206.

¹⁶⁰ Ebû Hâyyân, *el-Mevfur*, s. 1.

¹⁶¹ el-Habeşî, *Câmi’u’ş-Şurûh ve’l-Havâşî*, I, 775.

ibarelerle İbn ‘Uşfûr’a nisbet edilmiştir.¹⁶² Bu durum *Şerhu Cumeli’z-Zeccâci*’nin İbn ‘Uşfûr’a aidiyetinde hiçbir ihtilaf olmadığını gösterir. Öyle ki bütün kaynaklar bu eseri İbn ‘Uşfûr’a nispet etmektedir.¹⁶³

3.2. Eserin Yazılış Sebebi ve Zamanı

Bir esere şerh yazılmasının birçok sebebi vardır. Bunlar arasında eserin okuyucular tarafından kolayca anlaşılabilmesi, hatalı anlaşılması, öğrencilerin isteği ya da şerh edenin bildiği bir şeyi diğer okuyucularla paylaşma arzusu sayılabilir.¹⁶⁴

İbn ‘Uşfûr, esere bir mukaddime yazmadığından ve eserin içeriğinde buna dair herhangi bir bilgi aktarmadığından dolayı eserin yazılış amacı ve ne zaman yazıldığı bilinmemektedir. Ancak İbn ‘Uşfûr, gerek *ez-Zeccâci*’nin şahsına ait açıklamalarla, gerekse sahasında yetkin isimlere ve eserlere yaptığı atıflarla, eserin daha iyi anlaşılması amacıyla *el-Cumel*’e şerh yazdığını hissettirmektedir.

3.3. Eserin Muhtevası

Şerhu Cumeli’z-Zeccâci’nin muhtevasını açıklamadan önce *el-Cumel*’in içeriğini incelemekte fayda vardır. *el-Cumel*, daha önce kaleme alınan nahiv ve sarf kitaplarına nazaran farklı bir yöntemle yazılmıştır. Çoğunlukla bu tarz kitaplarda sarf, nahiv ve diğer bölümler ayrı başlıklar altında işlenirken, *ez-Zeccâci* (ö. 337/949), bu bölümlerle alakalı konuları iç içe ele almıştır. Toplamda yüz kırk beş babdan meydana gelen *el-Cumel*’in konu başlıkları şu şekildedir:

ez-Zeccâci, birinci bölümde İ‘rab ve Alâmetleri, Fiillerin Kısımları, Tesniye ve Cemi, Fiil, Fâil ve Mef‘ûl, Sıfat, Atıf, Tevkîd ve Bedel gibi tâbi kelimeleri,

¹⁶² Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Endelüsî, *İrtişâfu’l-‘Darab min Lisâni’l-‘Arab*, thk. Receb Osman Muhammed, Mektebetu’l- Hâncî, Kahire, 1418/1998, I, 126; İbn Hişâm en-Nahvî, *Muğni’l-Lebib ‘an Kutubi’l-E‘arib*, 6.bs., thk. Mâzin el-Mubarek, Muhammed Ali Hamdullah, Dâru’l-Fikr, Dîmeşk, 1985, s. 613; es-Suyûtî, *Hem ‘u’l-Hevâmi’ fi Şerhi Cem ‘i’l-Cevâmi’*, thk. Abdulhamid Hendâvî, Mektebetu’l-Tevfîkiye, Mısır, II, 401; Abdulkâdir el-Bağdâdî, *Hiżânetu’l-Edeb ve Lubbu Lubâbi Lisâni’l-‘Arab*, 4.bs., thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Mektebetu’l-Hâncî, Kahire, 1418/1997, X, 429.

¹⁶³ es-Suyûtî, *Buğyetu’l-Vu‘ât*, II, 310; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetu’l-‘Arifîn Esmâ’u’l-Müellifîn ve Âsâru’l-Musannifîn*, I, 712.

¹⁶⁴ Kâtib Çelebî, *Keşfu’z-Zunûn*, I, 36-37.

Mute‘addî Fiiller, Nâkıs Fiiller, Cer Harfleri, Mechûl Fiil ve Nâibi Fâil, İsmi Fâil, Sıfatı Müşebbehe ve Ta‘accub Bildiren Fiiller ve bunların i‘rab durumlarını ele almıştır.

İkinci bölümde حَبَّدًا، يُسِّنْ، نِعْمْ kelimelerinin i‘rabları, Maşdar ve İdâfeti, Sayı, مُنْدُ، مُنْدُ، مُنْدُ kelimelerinin durumları, Nidâ, İdâfet, Te‘rîh, İstigâse, Terhîm, Nüdbe, Ma‘rife ve Nekira, Naşb ve Cezm Edatları, Emir ve Nehiy konularını işlemiştir.

Üçüncü bölüm, Cevap, Munşarîf ve Ğayrı Munşarîf olanlar, İstisnâ ve Çeşitleri, Nefiy, Temyîz, İgra, Taşğîr ve Şekilleri, Vaşl ve Kat‘ Hemzesi, Mu‘rab ve Mebnî Kelimeler, Bazı İsim ve Fiillerin Son Harflerinin Yazılışı gibi konuları içermektedir.

Dördüncü bölümde Hemzenin Yazılışı, Maksûre ve Memdûde Elif, Muzekker ve Muennes, Mehmûz Fiiller, أَمْسْ Kelimesinin Kullanışı, İsmi Fâil ve İsmi Mef‘ûller, İstifhâm, Vakıf, لَوْ ve لَمَّا Kelimeleri ile Tesniye, Cem‘ Kipleri ve Mef‘ûlleri açıklamaktadır.

Beşinci bölüm ise Bazı Edatlar ve Kullanımları, Cem‘ Teksîr, Maşdar ve Babları, İsmi Mekân ve Masdarın İştikâkı, İsimlerin Yapılışı, Şiirde Câiz Olan Bazı Hususlar, İmâle, Fiillerin Çekimleri, İbdâl, İ‘lâl, İdgâm gibi konuları ihtiva etmektedir.

Konu başlıklarından da anlaşıldığı gibi, ez-Zeccâcî, nahiv ile ilgili konuları işlerken aynı zamanda sarf ve seslerle ilgili konuları da inceleyerek eserinde kendine has bir metot uygulamıştır.

İbn ‘Uşfûr *el-Cumel*’i başından itibaren “İmâle” başlığına kadar bir mukaddime yazmadan şerh etmiştir. Yüz otuz bir babdan meydana gelen şerhini, (كَمَلِ)

“Tek olan (والْحَمْدُ لِلَّهِ وَحْدَهُ، وَأَمَّا شَرْحُ مَا بَقِيَ مِنَ الْجُمَلِ وَهُوَ التَّصْرِيفُ فَعَلَيْهِ مَوْضُوعٌ عَلَى حِدَّةٍ. Allah’a hamdolsun ki tamamlandı. *el-Cumel*’in seslerle alakalı olan kalan kısmının

şerhini de ayrı konu olarak işlemek gerekir.” ifadeleriyle bitirmiş ve bilinmeyen sebeplerden dolayı tamamlamamıştır.¹⁶⁵ Çağdaşı bazı kimselerce iddia edilen nahiv ilmi dışındaki ilimlere ehil olmadığı söylemleri göz önüne alınırsa ses ilimlerini içeren bölümü bu nedenle şerh etmediği değerlendirilebilir.¹⁶⁶

İbn ‘Uşfûr, şerhine besmele ve (اللَّهُمَّ يَا كَرِيمُ) “Ey lutuf sahibi Allah’ım kolaylaştır.” duası ile başlamıştır. Babları takdîm ve te’hîr yapmaksızın ez-Zeccâcî’nin *el-Cumel*’de ele aldığı sırayla şerh etmiştir. Ancak bazı başlıkları ekleyerek ve çıkararak, bazısını da tek başlık altında toplayarak bir takım değişikliklerde bulunmuştur. İbn ‘Uşfûr’un yapmış olduğu değişiklikleri şöyle sıralamak mümkündür:

1. İbn ‘Uşfûr şerhinde “Bedel” başlığının ardından *el-Cumel*’de bulunmayan “Atf-ı beyân” konusunu bedelden ayrı müstakil bir konu olarak işlemiştir.¹⁶⁷

2. “Terhîm” başlığından sonra *el-Cumel*’de ele alınmayan “Şairlerin Munâda Babı Dışında Zarurettten Ötürü Yapmış Olduğu Terhîm” konusunu ayrıca ele almıştır.¹⁶⁸

3. “İstisnâ” babından sonra “Muqaddem Mustesnâ”¹⁶⁹; “Neseb” babından sonra ise “Şevâzu’n-Neseb”¹⁷⁰ konu başlıklarını ilave etmiştir.

4. “Munşarîf ve Ğayrı Munşarîf olanlar” başlığı altında isimlerin Ğayrı munşarîf olma koşulları ile ilgili olarak ez-Zeccâcî’nin ele almadığı bazı hususları eklemiştir.¹⁷¹

¹⁶⁵ İbn ‘Uşfûr el-İşbîlî, *Şerhu Cumeli’z-Zeccâcî eş-Şerhu’l-Kebîr*, thk. Fevâz eş-Şe’âr - Emil Bedî‘ Yâ‘kub, 1. bs., Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrût, 1419/1998, III, 256.

¹⁶⁶ el-Kutubî, *Fevâtu’l-Vefeyât*, III, 109- 110; es-Suyûtî, *Buğyetu’l-Vu‘ât*, II, 210; eş-Şafedî, *el-Vâfî*, XXII, 166; İbnu’z-Zubeyr, *Şılatu’s-Şıla*, III, 306.

¹⁶⁷ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 268.

¹⁶⁸ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, II, 225.

¹⁶⁹ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, II, 396.

¹⁷⁰ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, II, 467.

¹⁷¹ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, II, 327-356.

5. İbn ‘Uşfûr, *el-Cumel*’de sekiz bab halinde işlenen “Cem ‘u’t-Teksîr” babını “Bâbu’l-Cem ‘i’l-Mukesser” başlığı altında birleştirmiştir.¹⁷²

el-Cumel’de iki konu şeklinde işlenen “Mevşulât” babını tek bir başlık altında işlemiştir.¹⁷³

6. *el-Cumel*’de bulunan “Ebniyetu’l-Maşdar”, “İsmu’l-Muştağ”, “İsmu’l-Maşdar”, “İsmu’l-Mekân”, “Ebniyetu’l-Esmâ”, “Ebniyetu’l-Ef‘âl”, “Taşrîf” ve “İdgâm” bablarını kitabının sonunda bu konuların şerhini ayrı olarak değinmek gerektiğini bildirerek ele almamıştır. Ancak nedeni bilinmemekle birlikte bu babları daha sonra şerh etmediği görülmektedir.¹⁷⁴

Zikredilen tüm bu hususlar *el-Cumel* ve şerhi arasında bab sıralaması ve muhteviyat bakımından gözlemlenen en önemli farklılıklardır. Eserlerindeki konuları en iyi şekilde tertib ve taksim ederek anlaşılır kılan yazar olarak methodilen İbn ‘Uşfûr, yalnız *el-Cumel*’de değil *el-Mumti*’, *el-Muḳarrib* gibi diğer teliflerinde de benzer sıralamayı izlemiştir.¹⁷⁵

4. İbn ‘Uşfûr’un Şerh Yöntemi

“Şekil Bakımından Şerhler” başlığı altında, şerhlerin üçe ayrıldığı ifade edilmişti. Bu bilgiler ışığında İbn ‘Uşfûr’un şerhinde, söz ve ibareyle şerh (شَرِّحُ بِالْقَوْلِ) (وَالعِبَارَةَ) yöntemini benimsediği görülmektedir.

İbn ‘Uşfûr, ez-Zeccâcî’nin kullandığı ibareleri metni bazen tamamen bazen de kısmen vererek konu başında (قَوْلُهُ) “onun sözü”, (قَوْلُ أَبِي الْقَاسِمِ) “Ebû’l Kâsım’ın sözü”

¹⁷² ‘Abdurrahmân b. İshâk Ebu’l-Kâsım ez-Zeccâcî, *el-Cumel fi’n-Nahv*, thk. Ali Tefîk el-Hammed, Muessetu’r-Risâle Dâru’l-Emel, Ürdün, 1984, II, 370; İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, III, 106.

¹⁷³ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 106; ez-Zeccâcî, *el-Cumel*, II, 361.

¹⁷⁴ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, III, 256; ez-Zeccâcî, *el-Cumel*, II, 383, 388, 390, 396, 399, 409.

¹⁷⁵ el-Ğabrîni, *Unvânu’d-Dirâye*, s. 190; Ebû Hâyyân, *el-Mubdi‘ fi’t-Tasrîf*, s. 2; Ebû Hâyyân, *el-Mevfûr*, s. 1.

ya da (قَالَ الْأُسْتَاذُ) “üstâd dedi ki” lafızlarını kullandıktan sonra ya doğrudan ya da (فَقَوْلِي) “benim sözüm ise”, (وَقَوْلُنَا) “bizim sözümüz de” şeklinde başlamak suretiyle asıl ile şerhi birbirinden ayırmaktadır. Bu ifadelerle başlayış şekli, şerhin ilk bablarında ve İbn ‘Uşfûr’un ez-Zeccâcî’ye karşı çıktığı konularda rastlanan bir durumdur. İlerleyen kısımlarda neredeyse ez-Zeccâcî’nin metnine hiç yer vermemiştir. Dolayısıyla -ilk başlıklar göz ardı edildiğinde- eser, okura bir metne yazılmış şerh değil de başlı başına yazılan bir nahiv eseri izlenimi vermektedir.

İbn ‘Uşfûr, قَالَ ve قَوْلُهُ lafızlarını kullanarak asıl ile şerhi birbirinden ayırmaktadır. Metinde gizli kalan ve açıklanmasına ihtiyaç bulunan noktalarda (فَإِنْ) “eğer dersen ki”, (فَإِنْ قِيلَ) “eğer denirse ki”, (فَإِنْ قَالَ قَائِلٌ) “eğer bir kimse şöyle derse” ve (فَإِنْ سَأَلَ سَائِلٌ) “bir kimse şöyle sorarsa” şeklindeki ifadelerle ile başlamak suretiyle sorular sormakta ve (فَاجْؤَابُ) “cevap şu olur”, (فَقُلْنَا) “şöyle deriz” ve (أَجِيبُ) “şöyle cevap veririz” lafızlarıyla başlayarak cevap vermektedir. Bazen de ez-Zeccâcî’nin metnini verdikten sonra (أَيُّ / يَعْنِي) “yani”, (قَصْدُهُ بِذَلِكَ) “bundan şunu kasteder” şeklinde başlayarak izah etmiştir. Katılmadığı hususları zikrederken (لَا نَحْنُ لَا) “biz bunu câiz gömüyoruz”, (لَا يَجُوزُ عِنْدَنَا) “bizce câiz değildir” ve (فَمَذْهَبُهُ) “görüşü fâsiddir” gibi ifadeleri kullanmıştır. Kimi zaman da başkalarına ve kendine ait görüşleri açıkladıktan sonra (أَنْتَ فِيهِ بِالْحَيْتَارِ) “bu konuda seçim senindir” diyerek okuyucunun tercihine bırakmaktadır.¹⁷⁶ Bazen konu içerisinde verilmesi gereken bir bilgi geçtiğinde (سَيَأْتِي بَيَانُ ذَلِكَ) “bunun açıklaması ileride gelecektir”,

¹⁷⁶ İbn ‘Uşfûr, Şerhu ‘l-Cumel, I, 102, 374,379; II, 106.

(سُنْبِينٌ فِي بَابِهِ) “konusu gelince açıklayacağız” ve (قَدْ تَقَدَّمَ) “daha önce geçti” gibi gelecek babalarda değinileceğine yahut önceki bölümlerde işlendiğine dair ifadelerde bulunmuştur.¹⁷⁷

4.1. Konuları Takdimi

İbn ‘Uşfûr, ez-Zeccâcî’nin kısa ve öz biçimde kaleme aldığı *el-Cumel*’in şerhini yazarken konulara alt başlıklar koyarak ve geniş açıklamalara yer vererek ayrıntılı bir biçimde şerh etme yoluna gitmiştir.¹⁷⁸ Bunun yanı sıra ez-Zeccâcî’nin eserinde nahiv ile ilgili konuları işlerken aynı zamanda sarf ve seslerle ilgili konuları da inceleyerek uyguladığı metodu takip etmiştir.

İbn ‘Uşfûr’un konuyu takdim ederken izlediği metoda örnek vermek gerekirse “Tesniye ve Cem’” babında evvela tesniye ve cem’in tarifini yapmış ardından “Tesniyenin Kısımları, İsmu’l-Musennâ’nın İki Kısım, Cem’in Kısımları, Elif ve Tâ ile Cem’, Vâv ve Nûn ile Cem’, Elif ve Tâ ile Cem’ olan İsmın Hükümü, Nahiv Âlimlerinin Tesniye ve Cem’ Nûn’u Hakkındaki İhtilafları” şeklinde konuyu ilgilendiren alt başlıklar vermiştir.¹⁷⁹

Tesniyenin kısımlarını “Lafzî ve Manevî Tesniye, Lafızda Olup Manada Olmayan Tesniye, Manada Olup Lafızda Olmayan Tesniye” şeklinde ayırarak işlemiş ve her birine ayrı örnekler vermiştir.¹⁸⁰ Daha sonra İsmu’l-Musennâyı “Menkûş ve Ğayr-ı Menkûş” şeklinde başlıklara ayırmış ve şevâhid ile örneklendirmiştir.¹⁸¹ Daha sonra Cem’in kısımlarını “Cem’u’s-Selâme, Cem’u’t-Teksîr, Cins İsim ve Cem’ İsim” olmak üzere dört başlık altında ele almış ve bunları şiir ve nesir ile şevâhid getirerek şerhetmiştir.¹⁸²

¹⁷⁷ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 359, 368, 389, 400,420, 511, 537, 540; II, 30, 32, 54, 82, 130, 152, 333,339, 463, 574; III, 84, 90.

¹⁷⁸ Ebû Hâyyân, *el-Mevfûr*, s. 66.

¹⁷⁹ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 68-90.

¹⁸⁰ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 72.

¹⁸¹ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 74.

¹⁸² İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 83.

İbn ‘Uşfûr’un şerh metodunda dikkati çeken farklılıklardan biri de kelimelerin terim manalarını açıklamaya ziyadesiyle gösterdiği ihtimamdır. Her babın giriş kısmında konunun gramer boyutu ve ibarenin tahlîli ile ilgili açıklamalara yer vermiştir. Bab başlıkları arasında tarife yer vermediği bab neredeyse yoktur. *el-Cumel*’in ilk satırlarında zikredilen “Kelâm” bahsini ele alırken, kelâmın tarifine değinmeden kısımlarını açıklamaya geçtiği için ez-Zeccâci’ye eleştiride bulunmuştur.¹⁸³ “Ebu’l-Ğâsım konuyu anlatırken (أَقْسَامُ الْكَلَامِ ثَلَاثَةٌ) “*Kelâmın kısımları üçtür.*” derken أَقْسَامُ kelimesi muzaftır, الْكَلَامُ kelimesi de muzâfun ileyhtir. Muzâfun ileyhin ne olduğu bilinmeden muzâfin tanımı yapılamaz. Evvela kelâmdan ne kastedildiği açıklanmalı ki kısımlarının ne olduğu açıklansın. Zira dil bilgisi bakımından kelâm, birden çok manâyı ifade eden ortak lafızdır.” dedikten sonra “birden çok manâyı ifade eden” ibaresindeki manaların her birini şîir ve nesir ile açıklamaya devam eder. “Kelâm”ın nahivciler tarafından “Söylenildiğinde anlam ifade eden en az iki kelimedenden meydana gelen lafızdır.” şeklinde tanımlandığını dile getirerek sonlandırmıştır.¹⁸⁴

İbn ‘Uşfûr, “Fiil”i tarif ederken de iki ayrı tanım getirerek konuyu anlaşılır kılmak istemiştir.¹⁸⁵ Ayrıca eserin “İ’râb”,¹⁸⁶ “Mađi-Mustakbel-Muđari‘ fiil”,¹⁸⁷ “Tesniye ve Cem”,¹⁸⁸ “Fâ‘il”,¹⁸⁹ “Mef‘ulun bih”,¹⁹⁰ “Na‘at”,¹⁹¹ “‘alem”,¹⁹² “‘atf-ı beyân”,¹⁹³ “Tevkîd”,¹⁹⁴ “Bedel”,¹⁹⁵ “‘atfi nesak”,¹⁹⁶ “İbtida”,¹⁹⁷ “İştigâl”,¹⁹⁸

¹⁸³ ez-Zeccâci, *el-Cumel*, II, 1.

¹⁸⁴ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 15.

¹⁸⁵ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 26.

¹⁸⁶ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 31.

¹⁸⁷ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 57.

¹⁸⁸ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 68.

¹⁸⁹ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 93.

¹⁹⁰ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 99.

¹⁹¹ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 141.

¹⁹² İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 152.

¹⁹³ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 268.

¹⁹⁴ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 228.

¹⁹⁵ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 250.

¹⁹⁶ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 174.

¹⁹⁷ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 322.

¹⁹⁸ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 346.

“Kasem”,¹⁹⁹ “Ta‘accub”,²⁰⁰ “Te‘rîh”,²⁰¹ “Ma‘rife ve Nekra”,²⁰² “Temyîz”,²⁰³ “İgrâ”²⁰⁴ ve diğer başlıkları incelendiğinde birden çok tanım ile şerh yoluna gidildiği göze çarpar. İbn ‘Uşfûr, “İ‘râb” ve “İgrâ” babında yaptığı gibi bazı konuları işlerken terim anlamını zikretmekle yetinmemiş lügavî manayı da vererek açıklamaya çalışmıştır.

İbn ‘Uşfûr’un şerh metodu değerlendirildiğinde onun meseleye vukûfiyeti dikkatleri celbeder. İbn ‘Uşfûr’un şerhinde genel olarak uygulamış olduğu yöntemleri şöyle sıralamak mümkündür:

1. Metnin içerdiği kapalı kelimeleri sözlük ve gramer açısından inceler ve ibâredeki kayıtları gerekçelendirir.

2. Bir tanımın içerdiği tüm unsurları ayrı ayrı inceler, ibârenin tahlîli ile ilgili ayrıntılı açıklamalara yer verir; bazı yerlerde zamirlerin müteallâklarını gösterir, cümlelerde yer alan matuf, matufun aleyhi zikreder.

3. Ayet, hadis, şiir ve emsâl ile manayı destekleyen istişâdlara başvurur.

4. Metni şerh ederken ibarede sorunlu görünen yerleri çözüme kavuşturduktan sonra gerekli gördüğü yerlerde ilave örnekler verir. Örneklendirme İbn ‘Uşfûr’un şerhinde sıkça başvurduğu bir yöntemdir.

5. ez-Zeccâcî’nin hatalı ve eksik gördüğü ifadelerini tenkit eder, itiraz ettiği noktaları ayrıntılı bir şekilde anlatır, ihtilafı konuları tartışmaya açar ve tercih ettiği görüşü zikreder.

6. Akla gelebilecek muhtemel soruları sorar ve bu sorulara cevaplar verir, mantık ilminden istifade eder.

¹⁹⁹ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 544.

²⁰⁰ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, II, 36.

²⁰¹ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, II, 182.

²⁰² İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, II, 236.

²⁰³ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, II, 423.

²⁰⁴ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, II, 429.

7. Meseleleri diyalektik bir yöntemle ele alır, öğrenciyi ilme teşvik edecek ifadeler kullanır. Önemli gördüğü konulara dikkat çekmek ve olası yanlış anlaşılımları önlemek için uyarılarda bulunur.

8. Açıklama yaparken zengin kaynaklar kullanır, nahiv âlimlerinin görüşlerini zikreder, eserlerinden alıntılar yapar.

9. Bazen konu ile ilgili verdiği geniş örneklerin ardından konuyu özetleyerek sonlandırır.

İbn ‘Uşfûr’un eserinde kullandığı dil, her ne kadar mantikî bir üslûp içerse de, ifadeleri açık ve sade olduğundan orta seviyeli öğrencilerin rahatlıkla kavrayabileceği niteliktedir. Öte yandan esere yapılan tahkik çalışmalarında birtakım yazım hataları ve ibarede düşüklük tespit edilmiştir.²⁰⁵

4.2. ez-Zeccâcî’ye Yönelik Tenkitlerde Bulunması

Şerhin öncelikli amacı, metinde yer alan kelimelerin lûgat ve ıstılah anlamlarını açıklamak, mübhem konuları izah etmek, müellifin kastettiği manayı ortaya çıkarmak, metnin ibaresine gelebilecek itiraz ve eleştirileri mümkün mertebe gidermektir. Metinde uygun bir yorum imkânı bulunmayan bir ifade ile karşılaşıldığı zaman, adâlet ve insaf sınırlarını zorlamadan, karalamaya kalkmadan ya ta‘riz veya tasrih yoluyla ona dikkat çekmekle yetinilmelidir.²⁰⁶ İbn ‘Uşfûr, şerhinde ez-Zeccâcî’nin *el-Cumel*’de yer alan görüş ve yöntemlerine itiraz ederek eleştirmekten geri durmamış, ez-Zeccâcî’ye katılmadığı pek çok noktada çeşitli yönlerden cevaplar vermiştir. Genelde eleştirilerini (عَيْرٌ صَحِيحٌ) “*sahih değildir*”, (هَذَا الَّذِي ذَهَبَ إِلَيْهِ فَاسِدٌ) “*bu görüşü fâsiddir*”, (لَا يَجُوزُ) “*câiz değildir*” ve (ذَلِكَ بَاطِلٌ) “*bu bâtıldır*” gibi ifadelerle dile getirmiştir.²⁰⁷

²⁰⁵ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, II, 259, 473, 478, 490, 495, III, 10, 79, 111.

²⁰⁶ Bkz. Kâtib Çelebî, *Keşfu’z-Zunûn*, I, 38.

²⁰⁷ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 196, 352; II, 138, 237, 298, 340.

İbn ‘Uşfûr, metinde geçen tanımların yahut konuların doğru izah edilip edilmediği ve müellife ait ifadelerin konuları kapsayıp kapsamadığı gibi hususlara son derece dikkat ederek şerh etmeye özen göstermiştir. Bundan dolayı metinde eksik gördüğü durumlarda itirazlarda bulunmuştur. Bunun yanı sıra İbn ‘Uşfûr, ez-Zeccâcî’nin metinde kullandığı bazı gereksiz ifadeleri eleştirmiştir.²⁰⁸

İbn ‘Uşfûr, ismi (مَا جَازَ أَنْ يَكُونَ فَاعِيًّا أَوْ مَفْعُولًا أَوْ دَخَلَ عَلَيْهِ حَرْفٌ مِنْ حُرُوفِ جَرِّ)

“*Fâil, mefûl olabilen veya başına cer harflerinden birini alması câiz olan kelimedir.*” şeklinde tanımlayan ez-Zeccâcî’ye itiraz etmiş, tarifin kapsayıcı olmadığını ve bir tanımda olması gereken şartları taşımadığını, hatalı olduğunu gerekçeleriyle açıklamıştır.²⁰⁹

İbn ‘Uşfûr, şerhini yaparken ez-Zeccâcî ve diğer âlimlere ait bir takım girift ifadeler veya zayıf addettiği bazı görüşlere dikkat çekmiş ve onlara (وَالَّذِي يُبْطِلُ مَا) “*el-Mubberred’in görüşünü bâtil kılan mana bozukluğu ve zayıf ifadedir.*” şeklinde bazı itirazlar yöneltmiştir.²¹⁰

İbn ‘Uşfûr, şerhinde sadece *el-Cumel*’de değil ez-Zeccâcî’nin diğer eserlerinde geçen itiraz ettiği görüşlerini de değerlendirmekten geri durmamıştır:

“*Nahiv âlimleri (يُغْوِمُ زَيْدٌ لَا عَمْرُو) ‘Zeyd kalkıyor, ‘Amr değil.’*

şeklinde kurulan bir cümlede لا edatı ile atfin mümkün olduğu

konusunda ittifak etmişlerdir. Ancak mâzî fiile atfedilmesi noktasında

ihtilaf etmişlerdir. (قَامَ زَيْدٌ لَا عَمْرُو) ‘Zeyd kalktı, ‘Amr değil.’ şeklinde

mâzî fiilden sonra لا ile atfi uygun görenler de vardır. Çoğunluk câiz

²⁰⁸ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu l-Cumel*, I, 304; II, 88, 587.

²⁰⁹ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu l-Cumel*, I, 22; ez-Zeccâcî, *el-Cumel*, II, 1.

²¹⁰ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu l-Cumel*, II, 34.

olduğu kanaatindedir. ez-Zeccâcî ise Me‘ânî’l-Ḥurûf adlı eserinde *لَا* edatı mâzî fiile atfedilmez. Kendinden sonra gelen mana bakımından nefyedilmiş kelime mâzî fiile atfedildiği takdirde lafzen mâzî fiili de *لَا* edatı nefyetmiş olur ki bu da caiz değildir. (*لَا عَمْرُو قَامَ زَيْدًا*) dediğin zaman (*لَا قَامَ عَمْرُو*) şeklinde yanlış söylemiş olursun.’ demiştir.” diyerek ez-Zeccâcî’nin görüşünü bildirdikten sonra “Onun görüşünün yanlış olduğunun ispatı (*فَلَا صَدَّقَ وَلَا صَلَّى : فَلَمْ يَصْدُقْ وَلَمْ يَصِلْ*) ayetinde de olduğu gibi *لَا* edatının mâzî fiili bazen nefyedebildiğidir. Mâzî fiilin *لَا* edatı ile lafzen nefyedilmesi câiz ise; tercihen, manen de nefyedilmesi mümkün olur.” diyerek itirazını eklemiştir. Görüldüğü üzere ez-Zeccâcî’nin *Ḥurûfu’l-Me‘ânî* adlı eserinde savunduğu bir görüşünü şerhinde tenkid etmiştir.²¹¹

ez-Zeccâcî *إِنَّ* ve kardeşleri konusunu anlatırken *إِنَّ* ve benzerlerine zâid *مَا* bitiştiğinde, amel ettirmesini de ettirmemesini de bütün türevlerinde câiz bulmuş, (*إِنَّمَا*) şeklinde iki kullanımın da mümkün olduğunu savunmuştur.²¹² Ancak İbn ‘Uşfûr, ayet ve şiir ile şevâhid getirerek ez-Zeccâcî’ye şöyle itiraz etmiştir:

“ *إِنَّ* ve benzerlerinin amel ettirip ettirmemesi hepsi için değil,

yalnız *لَيْتَ* için mümkündür. Bunlara bitişen zâid *مَا* sadece isimlerin

²¹¹ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 197; ‘Abdurrahmân b. İshâk Ebu’l- Kâsım ez-Zeccâcî, *Hurûfu’l-Meânî*, 1.bs. thk. Ali Tevfik el-Hammed, Muessetu’r-Risâle, Beyrût, 1984, s. 8.

²¹² ez-Zeccâcî, *el-Cumel*, II, 54.

başına gelme özelliklerini giderir. الرَّجَائِيّ nin de isimlerin başına gelme özelliği hiçbir zaman gitmediğinden, kendisine zâid ما bitiştiğinde amel ettirmesi de ettirmemesi de câizdir.”

İbn ‘Uşfûr, itiraz edeceği görüşü sunarken (الرَّجَائِيّ وَ مَنْ أَخَذَ بِمَذْهَبِهِ) “ez-Zeccâcî ve onun görüşünü benimseyenler” ifadesiyle başlayarak Ebû Bekr es-Serrâc (ö. 316/929), Ebû İshâk ez-Zeccâc (ö. 311/923) ve el-Ahfeş’in (ö. 215/830) konuyla ilgili görüşlerini sıralamış ve her birine delilleriyle itiraz getirmiştir.²¹³

İbn ‘Uşfûr başka âlimlerin görüşlerine itirazlar getirirken bazen isim verip bazen de isim vermeden (زَعَمَ الْمُبَرِّدُ) “el-Muberred şunu ileri sürmüştür”, (ادَّعى سيبويه) “Sibeveyhî şöyle iddia etti”, (مَنْ زَعَمَ) “her kim şunu iddia ederse”, (مِنْ النَّاسِ مَنْ لَمْ) “insanlar ihtilaf etmiştir”, (اِخْتَلَفَ النَّاسُ) “bunu câiz görmeyen kimseler vardır”, (يُجْزُ مِنْهُمْ مَنْ ادَّعى) “bazı nahiv görüşçüleri şöyle iddia etmiştir”, (زَعَمَ بَعْضُ نَظَّارِ النَّحْوِيِّينَ) “görüşü şöyle iddia edenler vardır” şeklinde görüşlerini zikretmiş; (مَذْهَبُهُ فَاسِدٌ) “bizce câiz değildir”, (عِنْدَنَا) “(لا يَجُوزُ هَذَا / هَذَا عِنْدَنَا غَيْرُ جَائِزٍ / لا يَجُوزُ عِنْدَنَا) “bu konuda delil yoktur”, (فَهَذَا بَاطِلٌ) “bu batıldır” gibi ifadelerle de katılmadığı hususları izâh etmiştir.²¹⁴

İbn ‘Uşfûr konuları açıklarken genelde itirazcı bir yaklaşım sergilediği serhinde, ez-Zeccâcî ve diğer âlimlerin görüşlerine itiraz etmeyip katıldığı durumlar da olmuştur. Böyle zamanlarda (صَحَّ) “doğru söyledi”, (جَائِزٌ) “câizdir”, (وَهُوَ الصَّحِيحُ) “doğru söyledi”, (صَحَّ) “doğru söyledi”, (جَائِزٌ) “câizdir”, (وَهُوَ الصَّحِيحُ) “doğru söyledi” gibi ifadelerle de katılmadığı hususları izâh etmiştir.²¹⁴

²¹³ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 432.

²¹⁴ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 55, 95, 103, 115, 154, 223, 268, 301, 319, 327, 341, 384; II, 26, 56, 147, 164, 181, 210, 247, 285, 299; III, 9, 34, 117.

“o görüş doğrudur”, (الأخرى) “daha doğrudur”, (و هو الأحسن) “en güzel görüştür”, (فَهَذَا) “bence bu daha evlâdır”, (هَذَا عِنْدِي أَوْلَى) “bu en evlâ görüştür”, (هَذَا مَذْهَبُ الْأَوْلَى) “bu konuda verilen en çok yerinde olan görüştür ” gibi ifadelerle onayladığını dile getirmiştir.²¹⁵ Kimi zaman konuyla ilgili birçok görüş bildirip (الصَّحِيحُ إِذْنُ مَذْهَبُ سَيِّبَوَيْهِ رَحِمَهُ اللَّهُ) “O halde Sibeveyhi ’nin görüşü doğrudur.” benzeri ifadelerle söz konusu görüşler arasında tercihte bulunmuştur.²¹⁶

İbn ‘Uşfûr’un, müellife yönelttiği itirazlar ve tenkitteki yöntemi dikkate alındığında onun, sadece klasik şârihlerde olduğu gibi metni şerh etmekle yetinmediği, konu hakkındaki derin bilgisini, hatalı bulduğu görüşleri eleştirmek suretiyle gösterdiği ortaya çıkar.

İbn ‘Uşfûr metinde yetersiz, eksik veya yanlış gördüğü noktaları dile getirmiş ve bu konuda müellifi eleştirmekten geri durmamıştır. Yaptığı açıklamalarla okuyucunun zihninde oluşabilecek soru işaretlerini gidererek metni daha anlaşılır hale getirmiştir. Zaman zaman bu hususta sınırları zorlamıştır. Bu sebeple yaptığı açıklamalardan bir kısmının öznel ve tenkide açık olduğu görülmüştür.

4.3. Mantık İlminden İstifade Etmesi

İbn ‘Uşfûr’un çağdaşı âlimlerden el-Ğabrîni (ö. 704/1304) kendisi için, Muteahhîrûn ulemâdan İbn ‘Uşfûr’dan daha üstün bir hoca olduğunu düşünmediğini, hafızasının kuvveti ile ifade yeteneğini, dilin fesâhatiyle bir araya getirdiğini, ezberlediği bilgiyi tasavvur ve tabirde kabiliyetli oluşunu, bütün bunların bir kimsede toplanmasının az rastlanır bir durum olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra “*Ebu’l-Hasen ’nin Arapçadaki telifleri, telif ve konu bakımından en güzel tasniflerdir. Bütün teliflerinde kolay ve anlaşılır bir anlatım tarzı vardır. İbn ‘Uşfûr’un teliflerinde*

²¹⁵ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 105, 149, 153, 220, 255; II, 5, 37, 77, 85, 242, 352, 385; II, 11, 82, 92, 147, 220, 246; III, 36, 149, 184.

²¹⁶ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 90, 374, II, 45, 77, 85, 277, 291.

kullandığı delilleri ele alış yöntemi, tespit ve sınıflandırmalarındaki ifade etme tarzı onun mantık ilmiyle ilişki kurduğunu gösterir.” şeklinde cümleler sarfetmiştir.²¹⁷

İbn ‘Uşfûr’un şerhinde metinle ilgili itirazları ve ihtilafı konuları açıklarken münâzara yöntemini ustaca kullanması İbn ‘Uşfûr ile ilgili dikkatleri celbeden önemli bir özelliktir. Onun bu vasfı aklî ilimlerde son derece ileri bir seviyeye ulaştığının açık bir kanıtıdır. Nitekim telif ettiği eserleri ile bunu bir kez daha ispatlamıştır. İbn ‘Uşfûr’un münazara usulünü kullanmasındaki amaç öğrenciyi taklitten kurtarmak, konuyu farklı yönleri ile değerlendirebilmesini sağlamak ve ona tartışma becerisini kazandırmaktır. İbn ‘Uşfûr, *el-Cumel*’in belli bir konusunu şerh ederken, konuyla ilgili önemli gördüğü bir takım ek bilgiler de vermiş ve çeşitli uyarılarda bulunmuştur. Bu tür açıklamalarını genellikle (اعْلَمْ) “bil ki” veya (افْهَمْ) “anla” ifadelerinden sonra vermiştir.²¹⁸

Müellif “Ef’âl” babında fiillerin zamana göre kısımlarını anlatırken; zamanın geçmiş, gelecek ve şimdiki hâl olmak üzere üç kısma ayrıldığını ifade etmiş, nahiv âlimlerinin geçmiş ve gelecek zaman konusunda ittifak ettiklerini ancak şimdiki zamanı kabul edip etmeme konusunda ihtilafa düştüklerini belirtmiştir. Kabul etmeyenler, şimdiki zamanda bir durumun gerçekleştiği ya da gerçekleşmediği bildirilirse, o hâl gerçekleşmiş ise mâzidir, yok eğer gerçekleşmemiş ise müstakbeldir diyerek üçüncü bir zamanın olmadığını ileri sürmüşlerdir.

İbn ‘Uşfûr bu iddiayı savunanlara, “*Şimdiki zaman ânını bildirmek açısından söylemesi güç bir zamandır. Çünkü geçmiş ve geleceğin arasında olduğu düşünülen zamandır. Şimdiki zamanın anının bildirilmesini isteyen biri, ‘Akıl uzun mu, kısa mı veya eğik mi, düz mü?’ diyen biri konumundadır. Akıl hakkında böyle bir şey söylenmesi düşünülemez. Çünkü bu onun niteliği değildir. Aynı şekilde şimdiki zaman ne geçmişle ne de gelecekle ilgili haber bildirmez. Çünkü iki özelliğe de sahip değildir.*” şeklinde cevap verdikten sonra şöyle devam etmiştir:

²¹⁷ el-Ğabrîni, *Unvânu’d-Dirâye*, 318-319.

²¹⁸ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 31, 47, 51, 56, 104, 131, 139, 143, 164, 171, 199, 250, 268, 347, 440, 457, 465, 544; II, 6, 114, 121, 157, 171, 231, 326.

“Eğer bir kimse ‘Şimdiki zamanın olduğuna dair delil nedir?’ diye sorarsa; cevap olarak denilir ki: Şimdiki hâlin gerçekleşmesi için onun bir zamana ait olması gerekir. Ve zaman, iddia ettiğiniz gibi şu anda olmayan geçmiş ve gelecekle sınırlıdır. Şimdiki zaman, tasavvur edilemeyen hâlin gerçekleştiği ân olup, bilinen bir zamandır. Onun için üçüncü bir zaman sabit olmuştur ki o da şimdiki zamandır.”²¹⁹

Şimdiki zamanı ve ânda gerçekleşen filin varlığını kabul etmeyenler şunları ileri sürerler: Eğer şimdiki zaman var olsaydı geçmiş ve gelecek gibi kendisine has bir yapısı olurdu. Çünkü bütün var olanlar kendisine has bir yapıyı gerektirir. Şimdiki zamanı, mevcudatta bir yapı olarak bulmak söz konusu değildir. Bu tıpkı koku olgusu gibidir. Çünkü her kokunun diğer bir kokudan farklı kendisine has bir kokusu vardır.²²⁰

Nitekim ‘جَوْنٌ’ (ak-kara) gibi ortak lafızları olan kelimeler mutlak olarak her şey için kullanılmaz. Ancak ‘koku’ gibi kelimeleri başka şeylere ortak lafızla vermek mümkündür. Çünkü kokuyu kokudan başka bir şey tabir edemez. ‘جَوْنٌ’ lafzı böyle değildir. ‘Siyah’ ve ‘beyaz’ sözkonusu iken, ‘beyazı’n ayırt edici özelliği ‘beyazlık’, ‘siyah’ın da ayırt edici özelliği ‘siyahlık’tır. ‘Koku’ ise, ‘misk kokusu’, ‘amber kokusu’ şeklinde kendi içerisinde ayrılabilir. O halde ‘يَفْعَلُ’ fiili de ‘şimdi yapıyor’ ve ‘yarın yapacak’ şeklinde kendi içerisinde gelecek ve şimdiki zamanı barındırarak ortak bir lafız olmuş olur.”²²¹

Yukarıda yapılan karşılaştırma, her ne kadar dilsel meselelerden uzak görülse de, kullanılan illetlendirme biçimi mantıkî konuları içermesi bakımından, İbn ‘Uşfûr’un nahiv konularını analiz etmekte oldukça yetenekli olduğunu gözler önüne

²¹⁹ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 58.

²²⁰ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 58.

²²¹ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 59.

sermektedir. İbn ‘Uşfûr’un kullandığı mantık önermelerini yalnız kendi düşüncelerine dayandırarak ortaya koyduğunu söylemek yanlış olur. Nitekim öne sürdüğü pek çok delillendirmeleri kendisinden önceki nahivcilere dayandırmıştır. Bu durum müellifin analitik düşünce yapısını, nahiv konularına ve ihtilaflı meselelere çözüm getirme üslubundaki becerisini göstermektedir. Müellif, benzer mantikî tahlilleri Na‘t, Mute‘addî Fiiller, Ğayr-1 Mute‘addî Fiiller, Sıfat-1 Muşebbehe ve diğer başlıklarda uygulamıştır.²²²

4.4. Soru-Cevap Yöntemi

İbn ‘Uşfûr, sorulması muhtemel soruları sorup, cevaplar vererek şârihlerin genelde kullandıkları yöntemi takip etmiştir. Mesela, (فَإِنْ قِيلَ) “eğer şöyle denirse”, (فَإِنْ قُلْتَ) “eğer şöyle dersen”, (وَمَنْ قَالَ) “her kim şöyle derse”, (إِذَا قُلْتَ) “şöyle diyecek olursan”, (فَإِنْ سَأَلْتَ) “eğer şöyle sorarsan”, (فَإِنْ سَأَلْتَ) “şöyle söylemek istersen”, (فَإِنْ سَأَلْتَ) “eğer şöyle sorarsan”, (فَإِنْ سَأَلْتَ) “eğer şöyle sorulursa”, (فَإِنْ سَأَلْتَ) “bir kimse şöyle sorarsa” ibareleriyle başlayan farazî sorular yöneltir, sonra da (فَلْنَا) “(sorusuna şöyle) dedik”, (أَجِيبُ) “cevap veririz”, (فَنَقُولُ) “biz de deriz ki”, (فَقَوْلِي) “benim sözüm ise”, (فَالْجَوَابُ) “cevap ise (şudur)” ifadeleriyle cevap verir.²²³ İbn ‘Uşfûr’un, meseleleri ele alırken akla gelebilecek soruları sorup sonra da onlara cevap verme metodunu kitabının tamamında görmek mümkündür. İbn ‘Uşfûr’un şerhinde bu üslûbu kullanması, ifade ettiği görüşleri çerçevesinde konunun anlaşılması, açıklamalarının eksik veya yetersiz bulunma ihtimaline karşı bir önlem olması için olabilir. Bu metodun altında, muhatabın zihninde belirecek şüpheleri giderip onu ikna etme düşüncesi yatmaktadır. İbn ‘Uşfûr, ifade tarzı ve kabiliyetiyle bunu becermiştir. Örneğin “Nidâ” konusunu

²²² İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 149, 273, 561; II, 25.

²²³ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 25, 54, 91, 92, 513; II, 126, 192, 203, 254, 312, 338, 388, 400, 408, 440, 482, 514, 528, 565; III, 7, 16, 33, 57, 78.

anlatırken münadâya tâbi olanları izah ederken soru cevap yöntemine şu şekilde başvurmuştur;

فَإِنْ قِيلَ كَيْفَ جَاَزَ (يَا هَذَا الْعَاقِلُ وَالْعَاقِلِ) بِالرَّفْعِ وَالنَّصْبِ، وَإِنَّمَا
جَاَزَ الرَّفْعُ فِي: (يَا زَيْدُ الْعَاقِلِ)، عَلَى اللَّفْظِ وَهَذَا لَيْسَ لَفْظُهُ كَلْفِظِ الْمَرْفُوعِ
فَيَحْمَلُ عَلَيْهِ النَّصْبُ؟ فَالْجَوَابُ: إِنَّ (زَيْدًا) لَمَّا أَشْبَهَ لَفْظَ الْمَرْفُوعِ، فِي النَّدَاءِ
وَأَنْتَ إِذَا أَشْرْتَ إِلَى (زَيْدٌ)، وَهُوَ فِي مَوْضِعِ رَفْعٍ كَانَ حُكْمُهُ كَحُكْمِ
الْمَرْفُوعِ، فَكَذَلِكَ إِذَا أَشْرْتَ إِلَيْهِ وَهُوَ فِي مَوْضِعٍ مَا يُشْبِهُ الْمَرْفُوعَ وَهُوَ
النِّدَاءُ.

“Eğer *يا هذا العاقل والعاقِل* ifadesindeki raf‘ ve nasb hâl

*nasıl câiz oldu? يا زَيْدُ الْعَاقِلِ şeklinde raf‘la câiz olması lafza göre-
göredir. Burada ise nasb alameti taşıması merfûya benzeyen lafız gibi değildir. (bu nasıl mümkündür?)” denirse; cevap şu olur: Sen زَيْدٌ u kastederek زَيْدًا dediğinde nidada olan merfûya benzeyen lafza işaret etmişsindir. Bu lafız raf‘ konumundadır. Hükümü de merfû hükümü gibidir. İşte işaret ettiğin nokta münadanın merfû geldiği duruma benzer bir konumdadır.”²²⁴*

Görüldüğü üzere (فَإِنْ قِيلَ) diye başlayarak münadâ hakkında

okuyucunun aklına gelebilecek farazi bir soru sormuş, (فَالْجَوَابُ) diye başlayarak yaptığı açıklamalarıyla şüpheleri izale etmiştir.

²²⁴ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu ‘l-Cumel*, II, 192.

4.5. Şiirlerle İstişhâd

Dilcilerin çalışmalarında fasîh Arapça'nın gramer kurallarını tespit etmede Kur'ân-ı Kerim'den sonra en çok istifade ettikleri kaynak Arap şiirleri olmuştur. Dayanak olabilecek şiirler için bir takım kıstaslar belirlemişlerdir. Bu şiirlerden elde ettikleri lisânî malzemeyi değerlendirip ondan yararlanırken şâirleri bir takım tasnif ve ölçütere tabi tutmuşlardır.²²⁵ Arap edebiyatı tarihinde şâirler zaman bakımından genellikle Câhiliyyûn, Muhadramûn, İslâmîyyûn, Muvelledûn (Muhdesûn) şeklinde bir tasnife tabi tutulmuştur.²²⁶

Dilciler arasında Câhiliyye, Muhadram ve İslâmî dönem şâirlerin şiirleriyle istişhâd etme konusunda ihtilaf yoktur. 150/767 yılına kadar devam eden bu dönemlere "ihticâc (istişhâd) asrı" denilmiştir. Şiirleriyle istişhâdın câiz görüldüğü en son şair İbrâhim b. Herme (ö. 150/ 767) olarak kabul edilmiştir.²²⁷ Beşşâr b. Burd (ö.167/783) ile başlayıp günümüze kadar gelen şâirlere (Muhdesûna) ait şiirler ile istişhâdın hakkında genel görüş caiz olmadığı yönündedir.²²⁸ Ancak belâgat ilimlerinde Câhiliyyûn, Muhadramûn, İslâmîyyûna ait şiirlerin yanı sıra muvelledûna ait şiirler, hatta Arap olmayan şâirlerin şiirleriyle de istişhâd câiz görülmüştür.²²⁹

İbn 'Uşfûr'un şerhinde en çok istişhâd ettiği kaynakların başında şiirler gelir. Daha önce belirtildiği gibi İbn 'Uşfûr, *Şerhu'l-Cumel*'de 965 şiir beyti ile istişhâd etmiştir. Müellif, şerhinde Câhiliyye dönemi şâirleri, ilk İslâmî şairler ve diğer meşhur şâirlerin şiirleri ile istişhâd etmiştir. Bu şâirlerin isimleri şöyledir:

1. İmru' u'l- Kays (ö. 545)	4. en-Nâbiga ez-Zubyânî (ö. 604)
2. Musekşkab el-' Abdî (ö. 587)	5. Selâme b. Cendel (ö. 608)
3. Tarafe b. ' Abd (ö. 564)	6. Zuheyr b. Ebî Sulmâ (ö. 609)

²²⁵ Hüseyin Tural, "Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstişhad Meselesi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sy. 9, Erzurum, 1990, s. 67-79.

²²⁶ Muhammed Hasan Cebel, *el-İhticâc bi's-Şi'r fi'l-Luğa*, Dâru'l-fikri'l-'arabî, Kâhire, t.y., s. 8-79.

²²⁷ Saîd el-Efgânî, *Min târihi'n-Nahv*, Dâru'l-fikr, Beyrût, ty., s. 64.

²²⁸ el-Efgânî, *Min târihi'n-Nahv*, s. 64-65.

²²⁹ İsmail Durmuş, "İstişhad", *DİA*, İstanbul, 2001, XXIII, 397.

7. 'Antere (ö. 614)	21. Hımejd b. Sevr (ö. 70/689)
8. Kays b. el-Haım (ö. 620)	22. el-Ahtal (ö. 92/710-11)
9. 'Alkame (ö. 3/625)	23. 'Ömer b. Ebı Rebı'a (ö. 93/711-12)
10. el-A'sâ (ö. 7/629)	24. el-'Accâc (ö. 97/715-16)
11. Umeyye b. Ebi's- Şalt (ö. 8/630)	25. el-Ferezdağ (ö. 110/728)
12. Zeyd el-Hayl (ö. 9/630)	26. İbn Muğbil (ö. 70/689'dan sonra)
13. Esved b. Ya'fer (ö. 600)	27. el-Cerır (ö. 110/728)
14. Ka'b b. Zuheyr (ö. 26/645)	28. ZûRumme (ö. 117/735)
15. Ebû Zueyb el-Huzelî (ö. 28/648-49)	29. el-Kumeyt el-Esedî (ö.126/744)
16. Lebîd (ö. 41/661)	30. Ebû Nuḥayle (145/762),
17. el-Huṭay'e (ö. 45/665)	31. Ebû Nuvâs (ö. 198/813)
18. en-Nâbiga el-Ca'dî (ö. 50/670)	32. el-'Asmaî (ö. 216/831)
19. Ḥassân b. Sâbit(54/674)	33. el-Mutenebbî (ö. 354/965)
20. Kays b. Sa'd (ö. 60/680)	34. er-Remâdî (ö. 403/1013 [?])
	35. el-Ma'arrî (ö. 449/1057)

İbn 'Uşfûr'un isimlerini zikrederek şiiirleri ile istişhâd ettiği bu şâirlerin 13'ü Câhiliyye dönemi, 9'u Muhadramûn ve ilk islâmî dönem, 8'i Emevîler dönemi ve 5'i Abbâsi dönemi şâirleridir. Bu bilgilere istinaden İbn 'Uşfûr genelde Câhiliyye dönemi şâirlerinin şiiirleri ile istişhâdda bulunmuştur.

İbn 'Uşfûr'un şiiirleri delil olarak kullanma metodu maddeler halinde şöyle sıralanabilir:

İbn ‘Uşfûr, şiirin kime ait olduğunu zaman zaman belirtmemiştir. Böyle zamanlarda (بَدَلِيلِ قَوْلِ الشَّاعِرِ) “*şâirin şu sözü delil olarak (gelir)*”, (قَوْلُ شَاعِرٍ) “*bir şâirin sözü*”, (قَالَ الشَّاعِرُ) “*şâir şöyle demiştir*” gibi ifadeler kullanmıştır. İsmi söyleyerek aktardığında, kullandığı ifadeler (قَوْلُ النَّابِغَةِ) “*en-Nâbiğa’nın şu sözü*”, (مِثْلُ) “*أَنْشَدُوا*”) “*A ‘şâ’nın şu beyti gibi*” şeklindedir. Şiire delil getirirken bazen, (بَيْتِ الْأَعْشَى) “*bu konuda şöyle şiir okumuşlardır*”, (كَذَلِكَ), (كَقَوْلِهِ), (وَ عَلَيْهِ قَوْلُهُ), (نَحْوُ قَوْلِهِ), (عَلَى ذَلِكَ) gibi ifadeler de kullanmıştır.²³⁰

Müellif çoğu zaman şiir beytinin tamamını aktarırken, bazen de şiirin istişhâde konu olan mısrasını vermiştir.²³¹ Örneğin İbn ‘Uşfûr, mute‘addî fiillerin kısımlarını anlatırken; نَرْجُو بِالْفَرْجِ ve نَرْجُو بِالْفَرْجِ şeklinde mute‘addî fiilin zâid bir cer harfiyle de mefulünü alabileceğine en-Nâbiğa el-Ca‘dî’nin (ö. 50/670) *Divân*’ında bulunan beytin sadece konu ile ilişkili şatırını örnek vermiştir:²³²

نَضْرِبُ بِالسَّيْفِ وَ نَرْجُو بِالْفَرْجِ

Kılıçla savaşıyor, iyi son isteriz.

İbn ‘Uşfûr, şiirleri değerlendirirken sadece istişhâd yönüyle ilgilenmemiş, yer yer şiirde geçen isimleri tanıtip hikâyeleri anlatmış, anlaşılmayan kelimeleri açıklamıştır. Açıklamalarına يُرِيدُ / أَيْ gibi ifadelerle başlamıştır. Şiir beytini ele aldıktan sonra hangi lafzın ihticâc mevkiinde olduğunu izah etmiştir:²³³

²³⁰ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 122, 157, 188, 366; II, 78, 119, 129, 174, 287; III, 13, 195.

²³¹ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 71, 76, 84, 130, 137, 146, 150, 287, 419, 450, 502; II, 28, 91, 109, 112, 286, 530, 541; III, 12, 112, 116, 143, 157, 176, 237, 242.

²³² İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 287.

²³³ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 16, 53, 64, 66, 129, 131, 150, 157, 171, 188, 191, 207, 236, 255, 311, 324, 334, 373, 390, 399, 423, 478, 489, 502, 555; II, 33, 59, 67, 71, 87, 105, 116, 122, 135,

إِنَّ الرِّزِيَّةَ لَا رَزِيَّةَ بَعْدَهَا فَقْدَانُ مِثْلِ مُحَمَّدٍ وَ مُحَمَّدٍ

Muhammed ve Muhammed'in kaybindan daha büyük musibet olamaz.

'Alem iki ismi و ile atıf yapıldığı takdirde tesniye isim olarak gelemeyeceğini açıklamak için bu şiiri delil getirmiştir. el-Ferezdak'ın (ö. 110/728) beytinde geçen Muhammed isimlerinden, aynı günde vefat eden kardeşi Muhammed ve Muhammed b. Haccâc'ı kastettiğini açıklamıştır. İki ayrı kişiden bahsedildiği için 'alem olan Muhammed kelimesinin tesniye olamayacağını açıklamıştır.²³⁴

يَا لَيْتَنِي أُوتَيْتُ عِلْمَ الْحُكْلِ عِلْمَ سُلَيْمَانَ كَلَامِ التَّمْلِ

Keşke börtü böceğin sesini anlama ilmi; Süleyman'a verilen karıncayla konuşabilme ilmi bana da verilseydi.

Kelâmın bir şeyden duyulan ses değil, durumundan anlaşılan şey olduğunu açıklamak için delil getirdiği şiiirdir. İbn 'Uşfûr burada, Hz. Süleymân'ın (a.s) karınca ile konuşması كَلَامِ kelimesi ile anlatıldığına ve Hz. Süleymân'dan (a.s) başka kimsenin bu sesi duymadığına göre kelâmın ses ifade etmediğini, bir şeyin halini bildirdiğini aktarır.²³⁵

Daha önce istişhâd ettiği şiirleri tekrar zikrettiğinde, o şiire قَدْ تَقَدَّمَ ifadesini kullanarak yeniden açıklama getirmemiştir.²³⁶

182, 185, 194, 229, 235, 241, 252, 290, 296, 316, 335, 395, 400, 434, 456, 480, 530, 553, 567; III, 61, 70, 82, 204, 242.

²³⁴ İbn 'Uşfûr, *Şerhu'l-Cumel*, I, 70.

²³⁵ İbn 'Uşfûr, *Şerhu'l-Cumel*, I, 16.

²³⁶ İbn 'Uşfûr, *Şerhu'l-Cumel*, III, 45, 71, 215.

Söyleyeni belli olmayan bir şiirin görüşlere delil olarak getirilmesine karşı çıkmıştır.

أَعْرِفُ مِنْهَا الْجَيِّدَ وَالْعَيْنَانَا وَ مَنَحَرَيْنِ أَشْبَهَا ظَبْيَانَا

Kalın boynu, ilginç iki gözü ve geyiğe benzer iki burun deliği var diye tanıtırım onu.

Müellif, tesniye nûnunun elif harfi ile beraber fetha alabileceğini savunan kimselerin delil getirdiği bu şiirin hüccet olarak kabul edilemeyeceğini (وَ هَذَا الْبَيْتُ لَا)

(حُجَّةٌ فِيهِ لِأَنَّهُ لَا يُعْرَفُ قَائِلُهُ) “*Bu beyit delil barındırmaz. Çünkü söyleyeni bilinmemektedir.*” şeklinde belirterek savunmuştur.²³⁷

İbn ‘Uşfûr, ez-Zeccâcî’ nin zikrettiği şevâhidin çoğuna değinmemiştir.

4.6. Ayetlerle İstişhâd

İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*’de şiirden sonra en çok istişhâd ettiği kaynak Kurân-ı Kerim olmuştur. 314 ayet ile istişhad etmiştir. Şâhid olarak gösterdiği âyetlerin sadece istişhâd yönleriyle yetinmemiş, irabını yapmış, bunları dil bilgisi açısından tahlil etmiş, ayet içinde geçen anlaşılmayan kelimeleri izah etmiştir.²³⁸

İbn ‘Uşfûr, ayetlere (قَالَ اللَّهُ تَعَالَى) “*Yüce Allah şöyle demiştir*”, (قَوْلُهُ تَعَالَى) “*Yüce Allah’ın sözü*”, (قَوْلُ اللَّهِ تَبَارَكَ تَعَالَى) “*Yüce ve Kerîm olan Allah’ın sözü*”, (قَدْ فُرِيَ) “*şöyle okunmuştur*” gibi ifadelerle başlayarak şâhid olarak gösterdiği ayetlerin tamamını

²³⁷ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 87.

²³⁸ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 24, 33, 127, 150, 167, 175, 183, 189, 199, 209, 214, 225, 252, 285, 297, 374, 409, 491, 509, 533, 567; II, 63, 99, 115, 118, 140, 165, 169, 270, 282, 363, 390, 528, 536, III, 24, 30, 56, 76, 97.

aktarmış, bazen de tamamını vermeyip yalnız konuyla ilişkili olan kısmı vermiştir.²³⁹ Ardı ardına birkaç ayet delil getirdiğinde bu ayetlerin girişini *كَذَلِكَ* şeklinde yapmıştır. Bazen de bu ifadeler olmadan bir âyetle doğrudan istişhâd etmiştir. Bazen ayetleri kıraat-ı seb'âdan şahid olarak verdiğinde kıraatın kime ait olduğunu bildirmiştir.²⁴⁰

İbn 'Uşfûr'un şâhid olarak kaydettiği bazı âyet ve istişhâd yönleri aşağıda örnek olarak verilmiştir:

Lafzî te'kidin örneğini verirken Fecr sûresinin 21 ve 22. ayetlerinin (دَكَّا دَكَّا) “parça parça” ve (صَفًّا صَفًّا) “saf saf” ilgili kısımlarını zikretmiştir.²⁴¹

İ'rab konusunda اِعْرَابٍ in kelime anlamlarını sıralarken تَحْسِينِ anlamında da kullanıldığını (عُرْبًا أَتْرَابًا) “hepsi bir yaşta güzel eşler” ayetiyle açıklamıştır. Ayette geçen عُرْبُ kelimesinin güzellik anlamında olduğunu söylemiştir.²⁴²

Tenvîn çeşitleri konusunda, Tenvîn-i 'ıvâd'a örnek verdiği (وَ يَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ) “O gün Allah'ın (Rumlara) zafer vermesiyle mü'minler sevinecektir.” ayetinde (الْمُؤْمِنِينَ) “O gün Allah'ın (Rumlara) zafer vermesiyle mü'minler sevinecektir.” ayetinde (يَوْمَ إِذْ غَلَبَتِ الرُّومُ) “Rumların galib geldiği gün” cümlesi hafzedilerek yerine, muzafun ileyh olarak إِذْ lafzının eklendiğini, böylelikle hafzedilen cümle yerine tenvîn-i 'ıvâd geldiğini belirtmiştir.²⁴³

²³⁹ İbn 'Uşfûr, *Şerhu'l-Cumel*, I, 86, 143, 228, 289, 306, 351; II, 66, 98, 125, 139, 167, 220, 339, 362, 370, 478, 519; III, 68, 127, 192.

²⁴⁰ İbn 'Uşfûr, *Şerhu'l-Cumel*, I, 150, 204, 328, 427, 449; II, 75, 303; III, 109, 192, 243.

²⁴¹ İbn 'Uşfûr, *Şerhu'l-Cumel*, I, 228.

²⁴² Vâkı'a, 56/37; İbn 'Uşfûr, *Şerhu'l-Cumel*, I, 31.

²⁴³ Rûm, 30/4; İbn 'Uşfûr, *Şerhu'l-Cumel*, I, 37.

Atıf konusunu ele alırken *أَوْ* edatının şek, ibhâm, taḥyîr, ibâḥa ve tafşîl olmak üzere beş anlamda kullanıldığını aktarmıştır. Bu bağlamda örnek getirdiği (وَقَالُوا كُونُوا)
 (هُودًا أَوْ نَصَارَى تَهْتَدُوا “(Yahudiler) ‘Yahudi olun’ ve (Hıristiyanlar da) ‘Hıristiyan olun
 ki doğru yolu bulasınız’ dediler.” ayetindeki *أَوْ* edatının şek, taḥyîr ve ibâḥa anlamı barındıramayacağını söylemiştir. Zira bu cümlede Yahûdilerden yâhut Hıristiyânlardan olunması şeklinde bir anlam söz konusu değildir (taḥyîr). Yine ister Yahudî ister Hıristiyân olun gibi bir anlam da taşımaz (ibâḥa). Ayrıca cümlede şüphe anlamı da yoktur. Nitekim Yahûdiler de (كُونُوا هُودًا) Hıristiyânlar da (كُونُوا نَصَارَى) demişlerdir (şekk). Cümlede bir belirsizlik olmadığına göre ibhâm anlamı dabarındırmaz. O halde buradaki *أَوْ* edatı tafşîl anlamı taşımaktadır. Yani Allah (c.c), (وَقَالُوا كُونُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى) ayetiyle hem Yahûdilerin hem de Hıristiyânların söylemlerini *أَوْ* edatı ile ayırarak bildirmiştir.²⁴⁴

4.7. Hadîslerle İstişhad

Başta İbnu’z-Zâig (ö. 680/1281) ve Ebû Ḥayyân el-Endelusî (ö. 745/1344) olmak üzere pek çok dilci, hadislerin -çok azı hariç- Hz. Peygamber’den (s.a.s) manen rivayet edildiğini, dolayısıyla hadis metinleri ile istişhâd etmenin câiz olmadığını savunmuşlardır. Basra ve Kûfe ekollerine mensup eski dilciler de hadisle istişhâd etmemişlerdir. Bununla beraber eski dilcilerin hadisleri delil getirmemeleri, onlarla istişhâd edilemeyeceği anlamına gelmediğini belirten âlimler de vardır. Nitekim İbn Mâlik (ö. 672/1274), İbn Hişâm (ö. 761/1360) gibi son dönem dilcilerin çoğu hadislerle istişhâd etmişlerdir. Ayrıca Ezherî (ö. 370/980), İbn Fâris (ö. 395/1004) Cevherî (ö. 400/1009) ve Zemahşerî (ö. 538/1144) gibi meşhûr birçok lugat âlimleri, telif ettikleri sözlük kitaplarında sayılamayacak kadar hadislerle istişhâd etmişlerdir.²⁴⁵

ez-Zeccâcî, *el-Cumel*’de yalnız iki hadîsi şâhid olarak kullanırken, İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*’inde 15 hadisle istişhâd etmiştir. ez-Zeccâcî’nin kullandığı hadîsleri

²⁴⁴ Bakara, 2/ 135; İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 189, 190.

²⁴⁵ Durmuş, “İstişhad”, *DİA*, XXIII, 396-397.

şerhine dahil etmemiştir. Müellif, (مِنْ قَوْلِهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ) “(Rasûlullah’ın) Salât ve selâm O’nun üzerine olsun bir sözünde (şöyle geçer)”, (عَلَى ذَلِكَ جَاءَ الْأَنْزُ) “bu konuda hadiste şöyle geçer” şeklinde ifadeler kullanarak verdiği örneğin hadîs olduğuna dikkat çekmiştir. Hadîste geçen anlaşılmayan kelimeleri açıklamış, lafzın ihticâc mevkiini bildirmiştir.²⁴⁶ İbn ‘Uşfûr’un şerhinde istişhâd ettiği hadîslerin bazıları aşağıda verilmiştir.

Memdûh ve Mezmûm ismin hazfîne örnek getirdiği hadîs:²⁴⁷

(مَنْ تَوَضَّأَ يَوْمَ الْجُمُعَةِ فِيهَا وَ نِعِمَّتْ وَ مَنْ اِعْتَسَلَ فَالْعُسْلُ أَفْضَلُ)

“Her kim cuma günü abdest alırsa ne iyi eder; hele boy abdesti alırsa, o daha da iyi eder.”²⁴⁸

“الضَّلَعُ” kelimesinin müennes bir kelime olduğunu göstermek üzere delil getirdiği hadîs:²⁴⁹

(إِنَّ الْمَرْأَةَ خُلِقَتْ مِنْ ضَلَعٍ عَوْجَاءٍ)

“Kadın kaburga kemiğinden yaratılmıştır.”²⁵⁰

Nekra isimleri anlatırken “فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا * إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا” ayetini delil getirerek ilk “يُسْرًا” kelimesi ile ikincisinin aynı olmadığını, ikincisinin marife

²⁴⁶ İbn ‘Uşfûr, Şerhu’l-Cumel, I, 31, 84, 255, 273, 527; II, 40, 67, 289, 510, 521, 542; III, 56, 79, 131, 137, 232.

²⁴⁷ İbn ‘Uşfûr, Şerhu’l-Cumel, II, 67.

²⁴⁸ Ebû Dâvûd, Tahâret, 128.

²⁴⁹ İbn ‘Uşfûr, Şerhu’l-Cumel, II, 521.

²⁵⁰ Ahmed b. Hânel, el-Musned, 16, 276 (10446).

olduğunu ifade ettikten sonra hadîste geçen “يُسْرَيْنِ” kelimesinin de aynı şekilde olduğunu söyleyerek istişhâd ettiği hadîs:²⁵¹

(لَنْ يَغْلِبَ عُسْرٌ يُسْرَيْنِ)

“Bir zorluk, iki kolaylığı yenemez.”²⁵²

4.8. Meseller İle Delil Getirmesi

İbn ‘Uşfûr, biri ez-Zeccâcî’nin kullandığı olmak üzere toplamda 21 meseli delil olarak kullanmıştır. Meselleri bir bütün olarak vermiş, bazen ihticâc yönüyle beraber anlamını da açıklamıştır.²⁵³ İbn ‘Uşfûr’un zikrettiği mesellerden birkaçı şöyledir:

(الْيَوْمَ خَمْرٌ وَ غَدًا أَمْرٌ) “Bu gün içer sarhoş oluruz, yarın başa bir iş gelir(böyle

yaşar gideriz).”: İmru’u’l- Kays’ın babasının öldürüldüğünü bildirirken söylediği söz, zamanın çok çabuk değiştiği ifade edileceği durumlarda kullanılır. İbn ‘Uşfûr bu meseli, haberin çeşitlerini anlatırken örnek getirmiştir.²⁵⁴

(اِفْتَدَ مَخْنُوقٌ) “Yetişin boğulan var!”: Müşkil bir durumda olan kimseye

kurtarılması için yapılan çağrı esnasında kullanılan meseldir. Müellif bu meseli, nidâ edatının hazfedildiği duruma örnek getirirken kullanmıştır.²⁵⁵

²⁵¹ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, III, 56.

²⁵² el-Muvaţta, “Cihad”, 6, (2,446).

²⁵³ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 181, 323, 331, 404; II, 45, 69, 75, 185, 366, 367, 511, 522, 533, 571, 584; III, 19, 41, 84, 127, 233.

²⁵⁴ Mufađdal eđ- Dabbî, *Emsâlu’l- Arab*, nşr. İhsan ‘Abbas, Dâru’r-Râidi’l- Arabî Beyrut, 1401/1981, s. 127; İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 331.

²⁵⁵ Abdulğani b. Tâlib el-Meydânî, *Mecma’u’l-Emsâl*, nşr. Muğammed Muhyiddin Abdulhamîd, Dâru’l-Ma’rife, Beyrût, t.y., II, 78; İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, II, 185.

(لَوْ دَاثَ سِوَارٍ لَطَمْتَنِي) “Beni şamarlayan da bilezikleri şıkırdayan (hür ve zengin bir kadın) olsaydı bari!”: Müellifin, لَوْ ve لَوْلَا bahsini anlatırken örnek verdiği mesel, zayıfın güçlüyü alt etmesine kinaye yapılan durumlarda söylenilir.²⁵⁶

(العُنُقُ بَعْدَ النُّوقِ) “Develer sahibiydim, şimdi ise (lokma geçmeyen) boğazlarım var.”: Kişi iyi durumdayken kötü bir hale girdiği zamanlarda söylenilir. İbn ‘Uşfûr, bu meseli cemi ‘ mukesser babında kullanmıştır.²⁵⁷

4.9. Kaynaklardan Bilgi Aktarımı

İbn ‘Uşfûr, şerhinde başta Arap şiiri ve Kur’ân-ı Kerim olmak üzere çok sayıda kaynaktan yararlanmışır. Nitekim örnek verirken veya bir kuralı izah etmeye çalışırken sadece Kur’ân-ı Kerîm, hadis-i şerîf ve şiirle yetinmemiş birçok nahiv âliminin görüş ve eserleri, nahiv ekollerinden pek çok nakiller, çeşitli Arap lehçeleri ve birçok Arapça kalıp ifade ve cümlelerden de istifade etmiştir.

4.9.1. Nahiv İmamlarının Görüşlerine Yer Vermesi

İbn ‘Uşfûr, başta Sîbeveyhi (ö. 180/796) olmak üzere el-Ahfeş el-Evşat (ö. 215/830), el-Mubberred (ö. 286/900), el-Ferrâ (ö. 207/822), el-Kisâf (ö. 189/805), el-Fârisî (ö. 377/987) gibi pek çok dilciden yararlanmışır. Âlimlerin görüşleri birebir aktarmaktan uzak durmuş, lafza değil anlama dayalı bir nakil metodu benimsemiştir. Anlam bütünlüğünü bozmadan kendi ifadeleriyle görüşleri nakletmiştir.

Genellikle dilcileri isimleri ile ya da künyeleri ile zikretmiş, görüşlerini eserlerine atıf yaparak aktarmak yerine sahiplerine dayandırarak zikretmeyi tercih etmiştir. Örneğin, Sîbeveyhi’ye yalnızca bir yerde ismini zikretmeden (صَاحِبُ الْكِتَابِ) “el-Kitâb’ın yazarı” diyerek eserine atıf yapmış; Ebu’l-Ğâsım ez-Zeccâcî’ye altı yerde

²⁵⁶ Ebû Hilâl el-‘Askerî, *Cemheretu’l-Emsâl*, Dâru’l-Fikr, Beyrût, t.y., II, 193; İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, III, 19.

²⁵⁷ Ebû Hilâl el-‘Askerî, *Cemheretu’l-Emsâl*, II, 56; İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, III, 127.

“ez-Zeccâcî” nisbesiyle, otuz dört yerde “Ebu’l-Kâsım” künyesi ile atıf yapmış, yer yer el-Ahfeş’e Ebu’l-Hasen; el-Fârisî’ye Ebû Alî, el-Muberred’e Ebu’l-Abbâs, el-Mâzîni’ye Ebû Osman diye künyelerine nisbet ederek dilcilerin görüşlerini bildirmiştir. Sîbeveyhi, el-Ahfeş, el-Muberred, el-Ferrâ, el-Kisâi ve aşağıda zikredilecek dilcilerin görüşlerini zikredeceğinde (هَذَا الَّذِي ذَهَبَ إِلَيْهِ أَبُو حَسَنٍ) “*Bu Ebû Hasen’in görüşüdür*”, (عَلَّلَ بِهِ الْكِسَائِي) “*el-Kisâi bunu illet getirdi*”, (زَعَمَ الْفَرَّاءُ) “*el-Ferrâ şöyle ileri sürdü*”, (حَكَى السِّيرَافِي) “*es-Sîrâfî şöyle anlattı*”, (مَا زَعَمَ ابْنُ كَيْسَانَ) “*İbn Keysân’ın iddia ettiği şey*”, (قَالَ الْمُبَرِّدُ) “*el-Muberred şöyle dedi*”, (مَذْهَبُ خَلِيلٍ) “*Halîl’in görüşü*”, (قَوْلُ سَيْبَوَيْهِ) “*Sîbeveyhi’nin sözü*”, (إِدْعَى) “*Sîbeveyhi’şöyle iddia etmiştir*”, (أَجَازَ أَبُو حَسَنٍ) “*Ebû Hasen şunu câiz görmüştür*”, (زَادَ الْفَرَّاءُ) “*el-Ferrâ şunu ilave etmiştir*”, (اسْتَدَلَّ الْأَخْفَشُ) “*el-Ahfeş şunu delil getirmiştir*” şeklinde eserlerinin ismini vermeden yalnız kendilerine atıf yaparak kaynak göstermiştir.²⁵⁸ (قَالَ الْأَسْتَاذُ) “*Üstâd dedi ki*” diyerek hocası eş-Şelebîn ve ez-Zeccâcî’yi kastederek görüşlerini zikretmiştir.²⁵⁹ İbn ‘Uşfûr’un, *Şerhu’l-Cumel*’de adını zikrettiği dilciler ve onlara yaptığı atıf sayısı şöyledir:

Kaynaklar:

Atıf sayısı:

1. Sîbeveyhi (ö. 180/796)	(165)
2. el-Ahfeş el-Evşat (ö. 215/830)	(75)
3. el-Muberred (ö. 286/900)	(54)
4. el-Ferrâ (ö. 207/822)	(37)

²⁵⁸ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 184, 202, 351, 368, 426, 490, 512, 563; II, 18, 21, 47, 73, 123, 137, 156, 159, 191; III, 65, 96, 101, 117, 147, 182.

²⁵⁹ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 165, 167, 171, 176, 179; II, 30, 95, 323, 369.

5. el-Kisâi (ö. 189/805) (34)
6. Ebû Alî Ḥasen el-Fârisî (ö. 377/987) (30)
7. el-Mâzinî (ö. 247/861) (19)
8. Yûnus b. Ḥabîb (ö. 182/798) (15)
9. Ebû Bekr İbn Serrâc (ö. 316/929) (12)
10. es-Sîrâfî (ö. 368/979) (11)
11. Ḥalîl b. Aḥmed (ö. 175/791) (10)
12. eṣ-Şevbîn (ö. 645/1247) (9)
13. Ebû ‘Amr eṣ-Şeybânî (ö. 213/828 [?]) (8)
14. İbnu’ṭ-Ṭarâve (ö. 528/1134) (8)
15. el-Cermî (ö. 225/840) (6)
16. Ebû İshâk ez-Zeccâc (ö. 311/923) (6)
17. ‘Îsâ b. ‘Ömer es-Seḳafî (ö. 149/766) (4)
18. el-Asmaî (ö. 216/831) (4)
19. İbn Keysân (ö. 320/932) (4)
20. ‘Amr b. Ma‘dî ez-Zebîdî (ö. 21/642) (3)
21. Hişâm b. Mu‘aviye (ö. 152/769) (2)
22. Ebû ‘Abdullah İbn A‘râbî (ö. 231/846) (2)
23. İbn Cinnî (ö. 392/1002) (2)
24. Ebû Yahyâ el-Lâhikî (ö. 200/815) (1)

25. Kūṭrub (ö. 210/825 civarı) (1)
26. İbn Sellâm (ö. 231/846) (1)
27. İbn Sa‘dân (ö. 231/846) (1)
28. Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö. 255/869) (1)
29. İbn Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889) (1)
30. es-Sa‘leb (ö. 291/904) (1)
31. el-Aḥfeş el-Asğar (ö. 316/928) (1)
32. İbn Dureyd (ö. 321/933) (1)
33. İbn Durusteveyh (ö. 347/958) (1)
34. İbn Miksem (ö. 354/965) (1)
35. ‘Ali b. İshâk es-Saymerî (?) (1)
36. İbn Melekûn (ö. 581/1186) (1)
37. İbn Ḥarûf en-Naḥvî (ö. 609/1212) (1)
38. Ebû Mûsâ el-Cezûlî (ö. 607/1210) (1)
39. İbn Ebi’r-Rebî‘ (ö. 688/1289) (1)

İbn ‘Uşfûr’un es-Sîbeveyhi’den çok sayıda alıntı yapması kendisine ona karşı özel bir ilgisinin olduğunu göstermektedir. Ayrıca el-Aḥfeş, el-Mubberred, el-Ferrâ ve el-Kisâî gibi dilcilerin gerek isimlerini zikrederek gerekse zikretmeden görüşlerine çokça atıf yapmıştır.

Yukarıda zikredilenlerin yanı sıra (مِنْهُمْ مَنْ ادَّعَى) “şöyle iddia edenler vardır”, (زَعَمَ بَعْضُ نَظَّارِ النَّحْوِيِّينَ) “bazı nahiv (مِنْهُمْ مَنْ ذَهَبَ) “şu görüşte olanlar vardır”,

görüştüleri şöyle iddia etmiştir”, (قَالَ بَعْضُ أَهْلِ النَّحْوِ) “bazı nahivciler şöyle demiştir”, (جاء النحويين/أكثر النحويين) “nahivcilerin çoğunluğu..”, (قَالَ بَعْضُهُمْ) “bazıları şöyle demiştir”, (قَالَ بَعْضُ أَهْلِ اللَّعَةِ) “bazı dilciler şöyle demiştir”, (و مِنْهُمْ مَنْ قَالَ) “şöyle diyenler vardır”, (رَعَمَ قَوْمٌ مِنْ قُدَمَاءِ النَّحْوِيِّينَ) “nahiv âlimlerinden ileri gelen bir grup şunu ileri sürmüşlerdir”, (مَذْهَبٌ طَائِفَةٌ مِنَ النَّحْوِيِّينَ) “nahivcilerden bir grubun görüşü”, (اتَّفَقَ النَّحْوِيُّونَ) “nahivciler ittifâk etmişlerdir”, (مَذْهَبٌ كَافَّةِ النَّحَاةِ) “bütün nahivcilerin görüşü”, (اِحْتَلَفَ النَّحْوِيُّونَ) “nahivciler ihtilâf etmiştir” gibi ifadeler kullanarak yalnız belli bir dilciye değil ekol veya grublara atıf yaptığı da olmuştur.²⁶⁰

İbn ‘Uşfûr kaynaklardan bilgi aktarırken genellikle görüşleri eserlerine atıf yaparak aktarmak yerine sahiplerine dayandırarak zikretmeyi tercih etmiştir. Müellifin şerhinde eser adını zikrederek nakil yaptığı kaynaklar şunlardır:

el-Kitâb: es-Sîbeveyhi’nin (ö. 180/796) Arap dilinin nahvi, sarfı ve fonetiği alanında günümüze ulaşan ilk eserini, İbn ‘Uşfûr, şerhinde sadece bir yerde zikretmiştir.²⁶¹

Darâ’irü’s-Şi’r: İbn ‘Uşfûr’un, vezin ve kafiyeden kaynaklanan şiirlerde karşılaşılan bazı kural dışı durumlara dair eseridir. İbn ‘Uşfûr, bu eserini şerhinde yalnız bir yerde zikretmiştir.²⁶²

Hurûfu’l-Me’ânî: ez-Zeccâcî’nin, bir öğrencisinin kendisinden mana harflerini toplayan bir kitap yazmasını istemesi üzerine kaleme aldığı, Arap dilindeki

²⁶⁰ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 32, 35, 44, 115, 122, 127, 161, 184, 197, 242, 254, 409, 457; II, 7, 28, 78, 254, 319, 373, 409; III, 79.

²⁶¹ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, II, 4.

²⁶² İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 169.

137 tane edatın açıklamasını içeren eseridir. İbn ‘Uşfûr, eseri ez-Zeccâcî’yi eleştirirken zikretmiştir.²⁶³

el-Mesâ’ilu’s eş-Şîrâziyyât: İbn ‘Uşfûr’un bir yerde zikrettiği bu eser, Ebû Alî el-Fârîsî’ye ait olup, gramer ve dil konularında kendisine sorulan çeşitli sorulara verdiği cevaplardan meydana gelmiştir.²⁶⁴

Tabakâtu’s-Şu‘arâ: Şairleri yaşadıkları dönemlere, şiirlerinin kalitesine ve diğer özelliklerine göre gruplandırarak anlatan eser, İbn Sellâm el-Cumahî’ye aittir. İbn ‘Uşfûr yalnız bir yerde zikretmiştir.²⁶⁵

Yukarıda geçen tüm kaynakların sayı bakımından çok ve çeşitli oluşu, İbn ‘Uşfûr’un *Şerhu’l-Cumel* adlı şerhini kaleme alırken ne kadar geniş bir literatürü taradığını gözler önüne sermektedir. Bu da şerhin sahip olduğu ilmi değeri açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

4.9.2. Nahiv Ekollerine Atıfta Bulunarak İhtilâflı Meseleleri Ele Alması

İbn ‘Uşfûr, başta Basra Nahiv ekolü olmak üzere Kûfe, Bâğdât ve Endülüs Nahiv ekollerinden pek çok nakillerde bulunmuş ve bu ekollere mensup âlimlerden alıntılar yapmıştır. (عِنْدَ الْكُوفِيِّينَ) “Kûfe ekolüne göre”, (مَذَاهِبُ الْبَصْرِيِّينَ) “Basra ekolünün görüşü”, (زَعَمَ بَعْضُ نَحْوَةِ الْأَنْدَلُسِيِّينَ) “bazı Endülüs nahivcileri şunu ileri sürmüşlerdir”, (قَالَ الْبَغْدَادِيُّونَ) “Bağdât ekolü şöyle demiştir” gibi ifadelerle ekollere atıfta bulunmuştur.²⁶⁶ Bazı babların sonlarında (مَذَاهِبُ النَّحْوَةِ فِي ..) “Nahiv âlimlerinin bu konu hakkında görüşleri”, (اِخْتِلَافُ الْعُلَمَاءِ فِي ..) “Âlimlerin bu konuda ihtilâfları” şeklinde başlıklar açarak nahiv imamlarının görüşlerini illetleriyle sıralamış,

²⁶³ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 197.

²⁶⁴ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 327.

²⁶⁵ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 417.

²⁶⁶ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 35, 62, 78, 90, 106, 146, 176, 406, 410, 501, 542; II, 31, 39, 80, 99, 111, 132, 161, 244, 253, 296, 401; III, 160, 164, 198, 253.

hangisinin fâsîd, hangisinin sahih olduğunu zikrettikten sonra kendi görüşünü ilave etmiştir.²⁶⁷

4.9.3. Lehçe Farklılıklarına Değınmesi

İbn ‘Uşfûr, bazen kabilelerin lehçelerine de yer yer vurgu yapmış, genelde bu durumda (لُعَةُ الطَّيِّئِ) “*Tay’ kabilesinin dili*”, (لُعَةُ تَمِيمِيَّةٍ) “*Temîm kabilesinin dili*”, (لُعَةُ بَنِي) “*Benû Suleym kabilesinin sözü*”, (حَارِثِ بْنِ كَعْبٍ) “*Benû Hâris b. Ka‘b’in dili*”, (قَوْلُ بَنِي سُلَيْمٍ) “*Benû Suleym kabilesinin sözü*”, (قَوْلُ أَهْلِ حِجَازٍ) “*Hicâz halkının sözü*” gibi ifadeler kullanmıştır. Söz konusu lehçelerden alıntılar yaptığında yukardaki ifadelerden sonra kimi zaman zayıf, şâz ve fasîh gibi sıfatlar kullanarak onların kullanımındaki derecelerini de zikretmiştir.²⁶⁸

5. İbn ‘Uşfûr’un Şerhu’l-Cumel’deki Dile Dair Bazı Görüşleri

İbn ‘Uşfûr’un nahivle ilgili birçok görüşüne muteaahhir dönem nahivcilerin kitaplarında rastlamak mümkündür. Söz konusu görüşler bazen diğer âlimlerle aynı olup bazen kendine özgüdür. Bu bağlamda İbn ‘Uşfûr’un *Şerhu’l-Cumel*’i esas alınarak onun bazı dilsel görüşleri aşağıda zikredilecektir.

Sayıların Temyizi: Âlimler tarafından, sayılara temyiz olan çoğul anlamlı kelimelerin, topluluk ismi veya cins isim olduklarında muzafun ileyh şeklinde gelip gelemeyeceği hakkında üç ayrı görüş ortaya konmuştur:

1. Bu tür yerlerde kıyas yapılmaz. Semâ’ ile yetinilir. el-Ahfeş (ö. 215/830), el-Muberrred (ö. 286/900), Nitekim İbn Mâlik (ö. 672/1274), İbn Hişâm (ö. 761/1360)

²⁶⁷ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 78, 84, 374; II, 44, 45, 61, 340; III, 33.

²⁶⁸ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 114, 120, 148, 356, 388, 449, 468, 469, 470; II, 54, 59, 60, 154, 375, 583; III, 119, 253.

gibi âlimler bu görüştedirler. Nitekim es-Sîbeveyh (ö. 180/796), ثَلَاثٌ عَنْمِ şeklinde kullanımın olamayacağını açıkça belirtmiştir.²⁶⁹

2. İzafetli kullanımda kıyas mümkündür. Ancak Arapların sözlerinde az görülür. İbn ‘Uşfûr’un konuya ilişkin yaptığı açıklamalardan bu görüşte olduğu anlaşılmaktadır.²⁷⁰

3. Sadece azlık bildiren kelimelerde izafet caizken, hem azlık hem çokluk bildiren sözcüklerde caiz değildir. Örneğin hem azlık hem çokluk ifade eden قَوْمٌ kelimesiyle izafet kullanımı olamazken, yalnız azlık ifade eden نَفَرٌ ve رَهْطٌ kelimelerinde izafet mümkündür.²⁷¹

İbn Keysân (ö. 320/932), bazı Araplar tarafından عَشْرُونَ ve benzerleri olan ukûd (on ve katları) sözcüklerinin kendilerinden sonra gelen temyize izafe edilerek okunduğunu ifade etmektedir. Ancak bu okuyuş şekli İbn ‘Uşfûr ve İbn Mâlik (ö. 672/1274) nezdinde şâzdir.²⁷²

کَدَا **Sözcüğündeki** ك **Harfi:** كَدَا sözcüğü, teşbih anlamı ifade eden ك harfi ile müfred müzekker işaret ismi كَدَا’dan oluşmuştur. Bu iki sözcüğün asli anlamları üzere oldukları düşünülecek olursa İr bileşik isim olmayacağı gibi kinaye için de kullanılmaz. Asli anlamlarından çıkacak olursa كَدَا bileşik bir sözcük olur. Bu durumda Araplar tarafından aded veya aded dışındaki isimden kinaye maksatlı kullanılır. Bileşik isim olduğundan dolayı da tesniye ve cem‘ yapılmaz. Kendisine sıfat, te’kid, atf-ı beyân ve bedel gibi öğeler tabi olmaz. Kâf harfi herhangi bir şeye muteallak olmadığı gibi teşbih

²⁶⁹ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 114, 120, 148, 356, 388, 449, 468, 469, 470; II, 54, 59, 60, 154, 375, 583; III, 119, 253. Ebû Bişr es-Sîbeveyhi ‘Amr b. Osman b. Kanber, *el-Kitâb*, thk. Abdusselam b. Hârun, Mektebetu’l- Hânci, Kahire, 1988, III, 562.

²⁷⁰ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, II, 122-140.

²⁷¹ Ebû Hayyân, *İrtişâfu’d-Đarab min Lisâni’l-‘Arab*, II, 747.

²⁷² Ebû Hayyân, *İrtişâfu’d-Đarab min Lisâni’l-‘Arab*, II, 742; İbn ‘Uşfûr, *el-Muğarrib*, I, 305.

anlamını da ifade etmez, cümle başında gelmesi gerekmez ve tek bir iraba tabi olmaz. Makamına göre raf‘, nasb ve cer makamında kullanılmaz.²⁷³

İbn ‘Uşfûr’a göre كَذَا sözcüğündeki ك harfi ذَا işaret ismi ile kullanılan zâid bir harftir. كَذَا dan aded dışında bir isim kastedilirse (مَرَزْتُ بِدَارِ كَذَا وَ نَزَلَ الْمَطَرُ مَكَانَ كَذَا) gibi müfred ve (أَمَّا وَجَدَ مَكَانَ كَذَا وَ كَذَا) gibi ma‘tûf gelebilir. Bu durumda olduğunda كَذَا müfred ve mecrûr konumundadır.²⁷⁴

كَذَا sözcüğü sayıdan kinâye olursa, Basra ekolüne göre, tek kullanılsın veya matuf şeklinde kullanılsın, kendisiyle az veya çok sayı kastedilsin, temyizi daima müfred olur. Dolayısıyla لَهُ عِنْدِي كَذَا دِرْهَمًا ve لَهُ عِنْدِي كَذَا دِرْهَمًا denilir. Kûfe ekolüne göre ise كَذَا’ya kinâye olduğu sayı gibi muamele edilir. Buna göre üçten ona kadar sayılarda كَذَا’nın temyîzi müfred ve mecrûr olur, لَهُ عِنْدِي كَذَا جَوَارٍ denilir. İbn ‘Uşfûr, bu konuda Kûfilere uymuş ancak üç ile on arası sayılarda ve yüz ile binde لَهُ عِنْدِي كَذَا دِرْهَمًا diyerek temyîzi cem‘ ve ma‘rife kılarak bunun Basrîlere ait bir görüş olduğunu zannetmiştir.²⁷⁵

لَكِنَّ nin anlam ve kullanımı: لَكِنَّ ismini nasb haberini raf‘ eden edatlardandır.

Çoğunluk bu edatı istidrâk anlamında kullanırken, İbn ‘Uşfûr لَكِنَّ nin istidrâk anlamıyla beraber tekid anlamı içerdiğini savunmuştur.

²⁷³ Ebû Hâyyân, *İrtişâfu’l-‘Darab min Lisâni’l-‘Arab*, II, 794.

²⁷⁴ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, II, 149, 150.

²⁷⁵ İbn ‘Uşfûr, *el-Muqarrib*, I, 314; İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, II, 149, 150; Ebû Hâyyân, *İrtişâf*, II, 794.

وَلَكِنْ şeklinde و harfiyle beraber kullanıldığında لَكِنْ in atıf harfi değil, ibtida harfşi olduğu söylenmişse de İbn ‘Uşfûr, لَكِنْ in atıf harfi, و harfinin de onunla sürekli kullanılan zâid bir harf olduğunu savunmuştur.²⁷⁶

مَاذَا **nın i ‘râbı:** مَاذَا nın irâbı konusunda kimi Arap dilcisine göre مَا soru, دَا ise işaret edatı olmayıp iki edat birlikte kullanıldığında ismi mevsûl olur. Kimisine göre مَاذَا sıfat almış nekira bir sözcüktür. İbn ‘Uşfûr’a göre ise مَاذَا daki مَا , soru ismi olup mübtedadır; دَا da mevsul isim olarak haberdır.²⁷⁷

نَعَمْ ifadesinin bulunduğu cümlenin i ‘râbı: نَعَمْ sözcüğünün isim mi fiil mi olduğu konusunda, buna bağlı olarak da ifadenin bulunduğu cümlenin irabı konusunda çeşitli görüşler vardır. نَعَمْ الرَّجُلُ زَيْدٌ cümlesindeki زَيْدٌ itifakla mübtedâdır. نَعَمْ الرَّجُلُ زَيْدٌ cümlesinde ise يا زَيْدٌ yine mübteda olduğunu ya da الْمَمْدُوحُ زَيْدٌ takdiriyle, mahzûf bir mübtedanın haberi olduğunu savunmuşlardır. İbn ‘Uşfûr ise زَيْدٌ sözcüğünün الْمَمْدُوحُ زَيْدٌ takdiriyle, haberi zorunlu olarak hazfedilmiş olan mübteda olduğu görüşündedir.²⁷⁸

لَمَّا **nın cevabı:** لَمَّا sözcüğünün حِينَ anlamında zarf olduğu, iki cümle gerektirdiği, âmilinin cevap cümlesi olduğu ve cevabın mazi‘ fiille olabileceği dilciler tarafından ifade edilmiştir. İbn ‘Uşfûr ise cevabın muzari‘ fiil olabileceğini savunmuştur.²⁷⁹ فَلَمَّا نَجَّأَكُم إِلَى الْبَرِّ أَعْرَضْتُمْ “O sizi kurtarıp karoya çıkardığında eski halinize dönerek yüz çevirirsiniz.” âyeti mazi‘ fiille olabileceğine örnek verilebilir.²⁸⁰

²⁷⁶ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, I, 426-428.

²⁷⁷ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, III, 68-70.

²⁷⁸ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, II, 61-68.

²⁷⁹ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu’l-Cumel*, II, 315.

²⁸⁰ İsrâ, 17/67.

Bu konuda İbn ‘Uşfûr’un delili ise فَلَمَّا ذَهَبَ عَنْ إِبْرَاهِيمَ الرَّوْعُ وَجَاءَتْهُ الْبُشْرَى يُجَادِلُنَا “İbrahim’den korku gidip kendisine müjde gelince Lût kavmi konusunda bizimle tartışmaya başladı.” ayetidir.²⁸¹

Mübtedânın birden fazla haber alması: Çoğunluk tek bir mübtedânın lafzen veya mânen birden fazla haber alabileceği görüşündedir. وَهُوَ الْعَفْوَورُ الْوَدُودُ، ذُو الْعَرْشِ. “O, çok bağışlayan ve çok sevendir, arşın sahibidir, çok yücedir.” ayetleri örnek olarak zikredilebilir.²⁸² İbn ‘Uşfûr ise âlimlerin ikinci haber dediği kısım için; هو sözcüğü takdir edilir veya mübteda bu iki sıfatı da câmidir, denilmesi gerektiğini savunur.²⁸³

Atf-ı beyân: Kendinden önceki kelimeyi izâh etmek ve daha çok açıklamak için getirilen kelimeye atf-ı beyân denir. Bu kelime i‘rabta cinsiyet ve sayı bakımından metbu‘una uyar. Ancak ma‘rifelik bakımından tâbi‘ ile metbu‘ arasında uyum aranmaz. İbn ‘Uşfûr’a göre atf-ı beyânda daha ma‘rife olan bir kelime daha az ma‘rife olan kelimeye atf-ı beyân getirilebilir.²⁸⁴

²⁸¹ Hûd, 11/74.

²⁸² Burûc, 85/14-16.

²⁸³ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu ‘l-Cumel*, I, 343- 345.

²⁸⁴ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu ‘l-Cumel*, I, 268.

SONUÇ

İslâm ilim ve kültür mirasının kuşatılabilmesi bakımından çok önemli bir telif türü olan şerhin ortaya çıkışıyla, kadim gramer metinlerini açıklamak üzere yazılan çalışmalar Arap dili literatürüne büyük katkı sağlamıştır. Bununla beraber şerh geleneğinin ilim dünyasında bir donukluk ve taklidi başlattığı iddiaları ileri sürülmüştür. Şerhin revaç bulduğu hicrî VIII. asır için ilmî bakımdan gerileme ve duraklama devri nitelenmesi yapılırsa da bu dönemde pek çok âlim yetişmiş, kaynaklara dönüş hareketi başlamış, değerlendirilen kaynaklar cedel ve münazara ilmini kuvvetlendirmiş bu sayede de ilmi faaliyetler canlanmıştır. Dolayısıyla İslâm ilim mirasını doğru okumak ve bu mirasa derinliğine vâkıf olmak, ona sahip çıkmak ancak önceki âlimlerin bıraktığı ana metinlere, şerh, hâşiye ve talik gibi ara metinler aracılığıyla irtibat kurmakla mümkündür.

ez-Zeccâcî'nin nahiv alanında en önemli eseri olan *el-Cumel fi'n-Nahiv*, asırlarca medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş, üzerine çok sayıda şerh yazılmıştır. Sadece Mağrib beldelerinde yazılan şerhlerin sayısının yüz yirmiye ulaştığı söylenmiştir. Bu da kitabın kendi sahasındaki önemini göstermektedir.

İbn 'Uşfûr, Endülüs bölgesinin yetiştirmiş olduğu önemli dilcilerden biridir. Arap dilinin Endülüs'teki sancaktarı olarak nitelendirilir. İşbiliye'de doğmuştur. Ömrü boyunca eğitim öğretim faaliyetleriyle uğraşmış, Endülüs'ün Doğu ve Batı bölgelerine çok sayıda ilmî seyahatler yapmış, Arapçada bir akım oluşturmuştur. Bunu onun nahiv hakkındaki *el-Mukarrib*, *el-Cumel* şerhleri, *Şerhu'l-İdâh*, *Şerhu Kitâbi Sibeveyh* ve pek çok eserinde görmek mümkündür.

İbn 'Uşfûr'un *Şerhu'l-Cumel* adlı eseri *el-Cumel*'in üzerine yazılmış, Arap dili sahasında önemli bir yer edinmiş kıymetli şerh çalışmalarından biridir. İbn 'Uşfûr'un bu eseri her ne kadar orijinal telif sayılmasa ve bir asıl üzerinde yapılmış olsa da, şerhin bir takım zorluklar ve kendine has özellikler taşıdığı ortadadır. Her şeye rağmen bir metne şerh yazmak ihtiyaçtır. Bu ihtiyacın karşılanması gerektiği açıktır. İbn 'Uşfûr *el-Cumel*'i ortaya çıkan ihtiyacı karşılayacak şekilde açıklamıştır. *Şerhu'l-Cumel*,

okura bir metne yazılmış şerh değil de başlı başına yazılan bir nahiv eseri izlenimini vermektedir. Bu durum da İbn ‘Uşfûr’un eser telif etme kabiliyetini ispat etmektedir.

İbn ‘Uşfûr’un *Şerhu’l-Cumel*’ini detaylı bir incelemeden geçirdikten sonra şu sonuçlara ulaşılmıştır:

1. İbn ‘Uşfûr şerhinde, söz ve ibareyle şerh (شَرْحٌ بِالْقَوْلِ وَ الْعِبَارَةِ) yöntemini benimsemiştir. Ancak *el-Cumel*’in metnine sadece şerhin ilk bablarında ve ez-Zeccâcî’ye karşı çıktığı noktalarda yer vermiştir.

2. Başlıkları ez-Zeccâcî’nin *el-Cumel*’de ele aldığı sırayla şerh etmiştir. Ancak bazı başlıkları ekleyerek ve çıkararak, bazısını da tek başlık altında toplayarak bir takım değişikliklerde bulunmuştur. Konuları en iyi şekilde tertib ve taksim ederek anlaşılır kılmıştır.

3. İlmî bir uslûp kullanarak konuyu izah etmiş, metin içinde yer alan kapalı kelimeleri açıklamış, bunların iştikâklarını vermiş, bazı yerlerde gramer tahlilleri yapmış; zamirlerin müteallâklarını, cümlelerde yer alan mâtuf ve mâtufun aleyhi zikretmiş, konuyla ilgili geniş açıklamalara yer vermiştir. Mantıkî terimlerden istifâde etmiş, girift konuları diyalektik çözümler yaparak ele almıştır.

4. Metinde yetersiz, eksik veya yanlış gördüğü kısımları eleştirmiştir. Detaylı açıklamalar yapmış, zaman zaman bu hususta sınırları zorlamıştır. Bu sebeple yaptığı açıklamalardan bir kısmının öznel ve tenkide açık olduğu görülmüştür.

5. Konuyu izah etmek ya da görüşlere delil getirmek için Kur’ân âyeti, hadis metni, şiir ve meseli kaynak olarak kullanmıştır. Şerhinde toplamda 965 şiir beyti, 314 ayet, 21 mesel ve 15 hadis ile istişhâd etmiştir.

İbn ‘Uşfûr, 35 şâirin isimlerini zikrederek şiirleri ile istişhâd etmiştir. Bunlardan 13’ü Câhiliyye dönemi, 9’u Muhadramûn ve ilk islâmî dönem, 8’i Emevîler dönemi ve 5’i Abbâsi dönemi şâirleridir. Bu bilgilere istinaden İbn ‘Uşfûr genelde Câhiliyye dönemi şâirlerinin şiirleri ile istişhâdda bulunmuştur.

6. Tartışmalı konuları ele alırken öncelikle konuyla ilgili farklı görüşleri delilleri ile birlikte sunmuş, daha sonra her bir görüş hakkında kendi yorumunu yapmış, çoğu zaman bu görüşler arasında tercihte bulunmuş bazen de kendine özgü bir görüş ortaya koymuştur.

7. Akla gelebilecek muhtemel sorular sormuş ve bu sorulara cevaplar vermiştir. İbn 'Uşfûr'un, şerhinin tamamında kullandığı bu metodun altında, muhatabın zihninde belirecek şüpheleri giderip onu ikna etme düşüncesi yatmaktadır.

8. Âlimlerin görüşlerini naklederken olduğu gibi aktarmaktan çok anlama dayalı bir nakil metodu benimsemiştir. Anlam bütünlüğünü bozmadan kendi lafızlarıyla görüşleri nakletmiştir. Gerek isimlerini zikrederek gerekse zikretmeden çok sayıda dilcinin görüşlerine atıf yapmıştır. Başta es-Sîbeveyhi olmak üzere el-Ahfeş, el-Mubberred, el-Ferrâ ve el-Kisâî gibi isimlerin aralarında bulunduğu toplamda 39 dilciden alıntı yapmıştır. Çoğunlukla alıntı yaptığı kişinin ismini vermiş, eser ismini ise zikretmemiştir.

9. İbn 'Uşfûr'un, diğer nahivcilerle ittifak ettiği bazı görüşlerin yanında kendine özgü bir takım görüşleri de bulunmaktadır. İbn 'Uşfûr'un bu bağlamdaki görüşlerinin gün yüzüne çıkarılması, üzerinde müstakil çalışmalar yapılması ve ilim dünyasına kazandırılması gerektiği kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, *el-Musned*. Nşr. Şuayb el-Arnaût vd. Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 2001.
- Altuntaş, Halil - Şahin, Muzaffer, *Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an-ı Kerîm Meâli*, Ankara, 2006.
- Anay, Harun, "Bir Osmanlı Düşüncesinden Bahsetmek Mümkün mü?", *Dergâh*, Sy.76, İstanbul, 1996, 12-14.
- _____ "Felsefe", *DİA*, İstanbul, 1995, XII, 319-330.
- el-Bağdâdî, Abdulkâdir, *Hizânetu'l-Edeb ve Lubbu Lubâbi Lisâni'l-'Arab*, 4.bs., thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Mektebetu'l- Hâncî, Kahire, 1418/1997, c.10.
- Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetu'l-'Ârifîn Esmâ'u'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn*, Muessesetu't-Târîhi'l-Arabî, Beyrut, 1951.
- el-Bustâni, Buṭrus, *Dâiratu'l-Me'ârifî'l-İslâmiyye*, Merkezu'ş-Şâriḳati li'l-İbdâ'î'l-Fikrî, Ürdün, t.y.
- Brockelmann, Carl, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, çvr. Abdulhalim en-Neccâr, Dâru'l-Me'ârif, Kahire, t.y.
- el-Câbî, Bessâm Abdulvehhâb, *Mu'cemu'l-A'lâm Mu'cemu Terâcim li Eşheri'r-Ricâli ve'n-Nisâi mine'l-'Arabi ve'l-Musta'rabîne ve'l-Musteşriḳîn*, el-Ceffâz ve'l-Câbî, Limasol, Kıbrıs, 1987.
- Cebel, Muhammed Hasan, *el-İhticâc bi'ş-Şi'r fi'l-Luḡa*, Dâru'l-fikri'l-'arabî, Kâhire, t.y.
- Çakan, İsmail Lütfî, *Hadis Edebiyatı*, Dizerkona Matbaası, İstanbul, 1985.
- Çelik, Yüksel, *es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî'nin el-Misbâh fi Şerh el-Miftâh Adh Eserinin Tahkik ve Tahlili* (doktora tezi), *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2009.
- Çöğenli, M. Sadi, "el-Cümelü'l-Kübrâ", *DİA*, İstanbul, 1993, VIII, 114-115.
- Durmuş, İsmail, "İstişad", *DİA*, İstanbul, 2001, XXIII, 396-397.
- Ebû Dâvud, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâḳ es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sunen*, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut, ty.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Endelusî, *el-Mevfûr min Şerhi İbn 'Uşfûr*, thk. Ahmed Muhammed el-Cundî – Abdulmelik Ahmed Şityevî, Câmi'atu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, Riyad, 2017.

- _____ *İrtişâfu'd-Đarab min Lisâni'l-'Arab*, thk. Receb Osman Muhammed, Mektebetu'l- Hâncî, Kahire, 1418/1998.
- _____ *el-Mubdi' fi't-Taşrîf*, thk. 'Abdulhamid es-Seyyid Taleb, Dâru'l-'Arûbe li'n-Neşri ve't-Tavzî', Kuveyt, 1982.
- Ebû Hilâl el-'Askerî, *Cemheretu'l-Emsâl*, Dâru'l-Fikr, Beyrût, t.y.
- el-Ednevî, Ahmed b. Muhammed, *Tabakâtu'l-Mufessirîn*, 1.bs., Mektebetu'l-'Ulûm ve'l-Hikem, Suud, 1417/1997.
- Efendioğlu, Mehmet, "Şerh", *DİA*, İstanbul, 2010, XXXVIII, 565-568.
- el-Efgânî, Saîd, *Min târihi'n-Nahv*, Dâru'l-fikr, Beyrût, ty.
- Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Meali*, sad. M. Sadi Çöğenli, Nevzat H. Yanık, Huzur Yayınevi- Cihan Ofset, İstanbul, 1996.
- Erdim, Enes, "İbn 'Uşfûr ve Arap Diline Katkıları", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sy. 1, 2014, s.105-123.
- el-Fîrûzâbâdî, Mecduddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb, *el-Bulğa fi Terâcimi Eimmeti'n-Nahv ve'l-Luğa*, thk. Muhammed el-Mısrî, Daru'n-Neşr, Kuveyt, 1407.
- _____ *el-Ķâmûsu'l-Muhît*, 8. bs., Mektebu Tahkîki Turâsi fi Muesseseti'r-Risâle, Beyrût, 1426/2005.
- el-Ğabrîni, Ebu'l-'Abbas, *Unvânu'd-Dirâye*, 2. bs., Dâru'l-Âfâku'l-Cedîde, Beyrut, 1979.
- el-Habeşî, Abdullah Muhammed, *Câmi'u's-Şurûh ve'l-Havâşî*, Mecme'us-Sekâfî, Ebû Zabî, 1425/2004.
- Halîl b. Ahmed, Ebû 'Abdirrahmân b. 'Amr b. Temîm el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-'Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrâhîm es-Sâmarrâi, Dâr ve Mektebetu'l-Hilâl, Beyrût, ty.
- Hanefî, Hasan, *İslâmî Araştırmalar*, çev. İbrahim Aydın - Ali Durusoy, İnsan Yayınları, İstanbul 1994.
- İbn 'Asâkir, Ebu'l- Ķâsım Ali b. el-Huseyn b. Hibetullah b. Abdullah eş-Şâfî, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, thk. Ali Şîrî, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1996.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed Hasen el- Ķadramî el-Mağribî et-Tûnisî, *MuĶaddime*, trc. Zâkir Kadirî Ugan, Ankara, 1970.
- İbn Hâllikân, Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâu'z-Zamân*, thk. İhsan 'Abbas, Dâru Sâdır, Beyrut, 1414/1994.

- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Ali Şîrî), Daru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, y.y., 1988.
- İbn Künfuz, Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Hâsen b. Alî el-Kustantînî, *Vefeyâtu İbn Künfuz*, 4. bs., Dâru'l-Âfâku'l-Cedîde, Beyrut, 1403/1983.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Faḍl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem b. Alî el-İfrîkî, *Lisânu'l-'Arab*, Dâru Sâdır, 3. bs. Beyrut, 1414/1994.
- İbn Nâsiriddîn, Muhammed b. Ebî Bekr, *er-Reddu'l-Vâfir*, 1. bs., thk. Zuheyr eş-Şâvîş, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut, 1393.
- İbn Saîd Ebi'l-Hasen Ali b. Musa, *İhtisâru'l-Kıdhu'l-Mu'allâ fi't-Târîhi'l-Muḥallâ*, thk. İbrahim el-Ebyârî, el-Hey'etu'l-'Âmme li Şu'ûni'l-Metâbi'i'-Emîriyye, Kahire, 1959.
- İbnu'l-Enbârî, Kemaluddîn Abdurrahman Muhammed, *Nuzhetu'l-Elibbâ fi Tabakâti'l-Udebâ'*, Mektebetu'l-Menâr, Ürdün, 1985.
- İbnu'l-Ġazzî, Şemsuddîn Ebu'l-Meâlî Muhammed b. Abdurrahman, *Dîvânu'l-İslâm*, thk. Seyyid Kesrevî Hasen, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990.
- İbnu'l-'Îmâd, 'Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed el-Ḥanbelî el-'Akrî, *Şezerâtü'z-Zehab fi Aḥbâri men Zehab*, thk. Abdulkâdir el-Arnaût, 1. bs., Dâru İbn-i Kesîr, Beyrût-Dimeşk, 1406/1986.
- İbn 'Uşfûr, el-İşbîlî, *Ḍarâ'irü's-Şi'r*, thk Seyyid İbrahim Muhammed, Dâru'l-Endelus, Beyrût, 1980.
- _____ *el-Muḳarrib ve Ma'ahû Musulu'l-Muḳarrib*, thk. Ali Ahmed 'Abdilmecûd - Ali Muhammed Mu'avved, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1998.
- _____ *el-Muḳarrib*, nşr. Ahmed 'Abdussettâr el-Civârî - Abdullah el-Cebûrî, y.y., 1391/1972.
- _____ *el-Mumti' fi't-Taşrif*, thk. Fahrettin Kabâve, Mektebetu Lubnân, Beyrut, 1994.
- _____ *Şerḫu Cumeli'z-Zeccâci eş-Şerḫu'l-Kebîr*, nşr. Sâhib Ca'fer Ebû Cenâḥ, Bağdat, 1400/1980.
- _____ *Şerḫu Cumeli'z-Zeccâci eş-Şerḫu'l-Kebîr*, thk. Fevâz eş-Şe'âr - Emil Bedî' Yâ'kub, 1. bs., Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1419/1998.
- İbnu's-Şâiğ, Muhammed b. Hasan b. Sibâ' b. Ebî Bekri'l-Cuzâmî Ebû Abdullah Şemseddin, *el-Lemḫatu fi Şerḫi'l-Melḫa*, thk. İbrahim b. Sâlim eş-Şâ'idî, 'Imâdetu'l-Baḫsi'l-İlmî, Medine, 2004.

- İbnu'l-Verdî, Zeynuddîn 'Ömer b. Muzaffer, *Târîhu İbnu'l-Verdî*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1996.
- İbnu'z-Zubeyr, Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrâhîm es-Sekafî el-Girnâtî el-Endelusî, *Şılatu's-Şıla*, thk. Şerîf el-'Advî, 1. bs., Mektebetu's-Sekafe ed-Dîniyye, Kâhire, 1429/2007.
- İmru'u'l Kays, *Divânu İmru'u'l Kays*, şrh. Abdurrahman el-Mustavi, Daru'l-Ma'riife, Beyrut, 2004.
- İnân, Muhammed Abdullah, *Asru'l-Murabiîn ve'l-Muvaḥḥidîn*, 2. bs., Maḥba'atu'l-Medenî, Kahire, 1411/1990.
- İsmail Ali, Said Muhammed, *ed-Dersu's-Şavtî inde İbn 'Uşfûr* (yüksek lisans tezi), Câmî'atu Necaḥî'l-Vataniyye, Filistin, 2002.
- el-İşbîlî, İbn Ḥayr, *el-Fihrist*, el-Mektebetu'l-Endelûsiyye, 2.bs. Bağdat,1963.
- Ḳabâve, Faḥruddîn, *İbn 'Uşfûr ve't-Tasrîf*, 2. bs., Dâru'l-Âfâku'l-Cedîde, Beyrut, 1401/1981.
- Kara, İsmail “ ‘Unuttuklarını Hatırla!’ Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not”, *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, Sy. 28, (2010/1), c.15, 1-68.
- Kâtib Çelebî, Mustafa b. Abdullah Hacı Halife, *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kutubi ve'l-Funûn*, Vekâletu'l-Me'ârif, İstanbul, 1941.
- Kehḥale, Ömer b. Rıza b. Muḥammed Râğıb, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, Daru İhyai't-Turasi'l-'Arabi, Beyrut, t.y.
- el-Kıfî, Cemâluddin Ebu'l- Ḥasen Ali b. Yûsuf, *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuḥât*, thk. Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrahim, Dâru'l-Fikru'l-'Arabî, Kâhire,1986.
- Kortantamer, Tunca, “Teori Zemininde Metin Şerhi Meselesi”, *TDEAD, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları*, Sy. 8, İzmir, 1994, 1-9.
- el-Kûrânî, Şihâbuddîn Ahmed b. İsmâil, *ed-Dureru'l-Levâmi 'i fî Şerhi Cem'i'l-Cevâmi'*, thk. Şâid b. Ğâlib Kâmil el-Mecîdî, el-Câmî'atu'l-İslâmiyye, Medine, 2008.
- el-Kûsî, Ebu'l-Feth Takıyyuddîn Muhammed b. Alî b. Vehb el-Kuşeyrî, *Şerhu'l-İlmâm bi eḥâdişi'l-Aḥkâm*, thk. Muhammed Hallûf el-Abdullah, Dâru'n-Nevâdir, Suriye, 2009.
- el-Kutubî, Muhammed Şâkir, *Fevâtu'l-Vefeyât*, 1. bs.,Dâru Sâdir, Beyrut, 1974.
- Küçüksarı, Mücahit, “Dil Öğretimindeki Metodoloji ve Yaklaşım Farklılıkları Bakımından İbn Âcurrûm'un el-Muḳaddimetu'l-Âcurrûmiyye'si ve

Birgivi'nin el-'Avâmil'i Üzerine Bir İnceleme", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sy. 1, 2018, c.59, 221-250.

Mahfûz, Muhammed, *Terâcimu'l-Muellifîni't-Tunusiyyîn*, Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1994.

el-Maqqarî, Ahmed b. Muhammed, *Nefhu't-tîb min Ġuşni Endelusi'r-Raţîb*, thk. İhsan 'Abbas, Dâru Sâdır, Beyrut, 1997.

Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Aşbaĥî el-Yemenî, *el-Muvaţta*, thk. M. Mustafâ el-A'zamî, Müessesetu Zâyid b. Sultân, Ebû Zâbî, 1425/2004.

el-Merrâkûşî, Abdulvâhid, *el-Mu'cib fî Telĥîşi Aĥbâri'l-Maġrib*, 1. bs., Matba'atu'l-İstikame, Kahire, 1368/1949.

_____ Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdilmelik, *ez-Zeyl ve't-Tekmile li Kitâbeyi'l-Mevşûl ve's-Şıla*, 1. bs., Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, Tunus, 2012.

el-Meydânî, Abdulġanî b. Tâlib, *Mecma'u'l-Emsâl*, nşr. Muĥammed Muĥyiddin Abdulhamîd, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, t.y.

el-Mubârek, Mâzin, *ez-Zeccâcî Ĥayâtuhu ve Âsâruhu*, Dâru'l-Fikr, 2.bs., Dîmeşk, 1984.

Mufađdal eđ- Đabbî, *Emsâlu'l-'Arab*, nşr. İhsan 'Abbas, Dâru'r-Râidi'l-'Arabî, Beyrût, 1401/1981.

Mustafa, İbrahim v.d., *el-Mu'cemu'l-Vasît*, Dâru'd-Da've. y.y., t.y.

en-Naĥvî, İbn Hişâm, *Muġni'l-Lebîb 'an Kutubi'l-E'arîb*, 6.bs., thk. Mâzin el-Mubarek, Muhammed Ali Hamdullah, Dâru'l-Fikr, Dîmeşk, 1985.

Nebĥân, Abdulilâh, "eş-Şurûĥ ve'l-Ĥâşiye fî Turâsi'l-'Arabîyyi'l-İslâmî", *Mecelletu't-Turâsi'l-'Arabî*, Sy. 106, Dîmeşk, 2007.

Özdemir, Mehmet, "Muvahhidler", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, 410-412.

Razûk, Muhammed, "Hafsîler", *DİA*, İstanbul, 1997, XV, 125-128.

eş-Şafedî, Salâhuddîn Ĥalîl b. Aybeg b. 'Abdullah, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, Dâru İĥyâi't-Turâs, Beyrut, 1420/2000.

Sami, Şemseddin, *Ĥâmûs-i Türkî*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1989.

es-Selmî, Abdullah b. 'Uveykıl, "el-Mutûn ve's-Şurûĥ ve'l-Ĥavâşî ve't-Takrîrât fî't-Te'lîfi'n-Naĥvî", *Mecelletu'l-Aĥmediyye*, Sy. 4, Dubâi, 1999, VIII, 245-273.

- es-Sîbeveyhi, Ebû Bişr ' Amr b. Osman b. Kanber, *el-Kitâb*, thk. Abdusselam b. Hârun, Mektebetu'l- Hancı, Kahire, 1988.
- es-Suyûtî, Celâluddîn ' Abdurrahmân, b. Ebî Bekr, *Buğyetü'l-Vu'ât fî Tabakâti'l Luğaviyyîn ve'n-Nuḥât*, el-Mektebetu'l-'Asriyye, Lübnan.
- _____ *Hem 'u'l-Hevâmi ' fî Şerḥi Cem 'i'l-Cevâmi '*, thk. Abdulhamid Hendâvî, Mektebetu'l-Tevfikiye, Mısır, t.y.
- Şensoy, Sedat, "Şerh", *DİA*, İstanbul, 2010, XXXVIII, 555-558.
- Şeyban, Lütfî, "Murabıtlar ve Muvahhidler Dönemi", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: Endülüs*, Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, IV, 201-236.
- Tala, Murat, *ez-Zeccâci ve el-Emâlî Adlı Eserinin Arap Dili ve Edebiyatında Yeri ve Değeri*, (yüksek lisans tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2011.
- Tarı, Nihat, *Teftâzânî ve Sa'dî Adlı Şerhi*, (yüksek lisans tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2015.
- Taşköprizâde, Ahmed Efendi, *Mevdu'âtu'l-'ulûm*, trc. Kemaleddin Mehmed Efendi, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1313.
- et-Teftâzânî, Sa'duddîn Mes'ûd b. Ömer, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi - Şerḥu'l-'Akâid*, trc. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1980.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre, *Sunenu't-Tirmizî / el-Câmi 'u's-Sahîh*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd., Dâru'l-İhyâi't-Turâsi'l-Arâbî, Beyrût, 1962/1382.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü, "Hâşiye", *DİA*, İstanbul, 1997, XVI, 419-420.
- Tural, Hüseyin, "Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstiḥad Meselesi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sy. 9, Erzurum, 1990, s. 67-79.
- el-Ubûdî, Câsim, "İşbîliye", *DİA*, İstanbul, 2001, XXIII, 428-429.
- el-Yâfîî, Ebu Muhammed Abdullah b. Esad b. Ali b. Suleyman el-Yemenî el-Mekkî, *Mir'âtu'l-Cinân ve 'İbratu'l-Yeḳzân fî Ma'rifeti mâ Yu'teberu min Havâdîsi'z-Zemân*, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1997-1417.
- el-Yemânî, Abdulbâkî b. Abdulmecîd, *İşâratu't-Ta'yîn fî Terâcimi'n-Nuḥât ve'l-Luğaviyyîn*, thk. Abdulmecîd Diyâb, y.y., t.y.
- ez-Zubeydî, Ebubekir Muhammed b. el-Hasen el-Endelusî, *Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Luğaviyyîn*, 2. bs., thk. Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrâhim, Dâru'l-Ma'rife, Kahire, 1973.

ez-Zeccâcî, ‘Abdurrahmân b. İshâk Ebu’l-Kâsım, *el-Cumel fi’n-Nahv*, thk. Ali Tevfik el-Hammed, Muessetu’r-Risâle Dâru’l- Emel, Ürdün, 1984.

_____ *Hurûfu’l-Meânî*, thk. Ali Tevfik el-Hammed, Muessetu’r-Risâle, Beyrût, 1984.

ez-Zehebî, Ebû ‘Abdillah Şemsuddîn Muhammed b. Aḥmed Osmân et-Türkmânî el-Fâriḳî, *Târîhu’l-İslâm ve Vefayâtu’l-Meşâhir ve’l-A’lâm*, 1. bs., Dâru’l-Ġarbi’l-İslâmî, y.y., 2003.

_____ *el-‘İber fi Ḥaberi men Ġaber*, thk. Muhammed es-Said b. Besyûn Zağlul, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrut, trs.,

_____ *Siyeru A’lâmin’n-Nubelâ’*, thk. İbrahim ez-Zeybek, Muessesetu’r-Risâle, Beyrut, 1990.

ez-Zerkeşî, Muhammed b. İbrâhim, *Târîhu’d-Devleteyn el-Muvahḥidiyye ve’l-Ḥafşiyye*, 1. bs., Matbaatu’d-Devletu’t-Tûnusiyye, Tunus, 1289.

ez-Ziriklî, Ḥayruddîn Muhammed b. Ali, *el-A’lâm*, Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, yy., 2002.

ez-Zubyânî, en-Nâbiġa, *Divânu’n-Nâbiġa ez-Zubyânî*, nşr. Muhammed Ebu’l Faḍl İbrahim, 2. bs., Dâru’l-Me‘arif, Beyrut, 1977.